

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда
УДК: 372.8: 37.01 (575.2) (043.3)

Черикчиева Гулмира Мейманбековна

**ОРТО МЕКТЕПТЕГИ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНЫН
НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК
ШАРТТАРЫ**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты кызматташуунун даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчиси: педагогика илимдеринин доктору,
профессор Ж. А. Чыманов

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....4

БИРИНЧИ БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНА КОЮЛУП ЖАТКАН АЗЫРКЫ ДИДАКТИКАЛЫК ТАЛАПТАР

1.1. Азыркы кыргыз тили сабагынын максаттары жана анын натыйжалуулугуна коюлуучу дидактикалык талаптар.....10

1.2. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы жалпы жана негизги милдеттер, аларды ишке ашыруунун жолдору.....17

1.3. Азыркы кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну жөнүндө.....28

1.4. Кыргыз тили сабагын уюштуруп, өткөрүүгө карата мугалимге коюлуп жаткан азыркы талаптар.....37

1.5. Кыргыз тили мугалиминин маданий компетенттүүлүгү жөнүндө.....44

Биринчи бап боюнча тыянак.....51

ЭКИНЧИ БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНЫН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ШАРТТАРЫ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Илимий изилдөөнүн материалдары.....56

2.2. Илимий изилдөөнүн методдору.....69

2.3. Педагогикалык-эксперименттик иш-аракеттердин жүрүшү жана анын жыйынтыктары.....82

Экинчи бап боюнча тыянак.....95

ҮЧҮНЧҮ БАП. АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНЫН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ШАРТТАРЫ

3.1. Кыргыз тили сабагында натыйжалуулукка жетишүүнүн каражаттары жана технологиялары.....98

3.2. Сабактын стратегиясын аныктап алуу – кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун дидактикалык шарты.....	105
3.3. Билим берүүнүн жаңы парадигмалары.....	116
3.4. Кыргыз тили сабагында окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун мазмуну.....	127
3.5. Кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялап окутуу – сабактын натыйжалуулугун арттыруунун шарты катары.....	130
3.6. Кыргыз тилин натыйжалуу окутуунун модели жана аны жүзөгө ашыруу технологиялары.....	137
Үчүнчү бап боюнча тыянак.....	145
КОРУТУНДУ.....	146
ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР.....	147
ПАЙДАЛАНГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	148

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз тили эне тили катары өзүнчө предмет катары окутулушунун тарыхы бир кылымдан ашуун мезгилди камтыйт. Кыргыз тилин окутуу Октябрь Революциясына чейин башталып (И. Арабаев, Х. Сарсекеев. “Алиппе жаки төтө окуу” китеби, 1911-жыл), Совет мезгилинде жүргүзүлүп, эгемендикке ээ болгондон кийин да улантылып келет. Бул процесс кыргыз элинин тарых барагында мамлекет – Кыргыз Республикасы турганда, окутула берүүчү коомдук-социалдык мыйзамдуу көрүнүш катары жүрө бермекчи.

Окутуу-үйрөтүү боюнча жүз жылдан ашуун тарыхы бар кыргыз тилин окутуу процесси мезгилдин суроо-талаптарына жараша айрым өзгөрүүлөргө, толуктоолорго дуушар болуп, жакшыруу, өркүндөө багытындагы иш-аракеттер талашсыз жүрүп келет. Ошону менен бирге эле, окутуунун мазмуну менен формасы олуттуу өзгөрүүлөргө ээ болбостон, негизделип, алгачкы мазмуну менен алгачкы формасын толук сактап келе жатат. Кыргыз тилин окутуунун мазмуну (эмнени окутуу керек?), негизинен өткөн кылымдын 20-30-жылдарынан тарта, тагыраак айтканда, анча өзгөчөлөнбөй (программатикалык-материалдардан басымдуу болушу), кыргыз тил илиминдеги болгон жаңы изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын кошуп, дагы татаалдаштыруу менен коштолуп келе жатат.

Ал эми кыргыз тилин окутуунун негизги формасы катары класстык сабак билим берүүнүн бардык баскычтарында колдонулуп келет. Соңку маалыматтарга караганда окутуу жана тарбиялоо процесстерин уюштуруунун 98%ы сабак формасында өтүлөт. Билим берүүнү уюштуруудагы сабактын башкы, жаңы формаларын табууга болгон аракеттер дайыма жана тынбай жүргүзүлүп келе жатканына карабастан, окутуунун алда канча алгылыктуу жана натыйжалуу формаларын табуунун келечеги жок деп аныктоого болот.

Окутуунун сабак формасы негизделип, практикада колдонула баштагандан бери ал жөнүндө жүздөгөн методикалык эмгектер, ошондой эле

практикалык иш-аракеттердин үлгүлөрү, иштелмелери иштелип, сунушталып келет, мындай аракеттер азыркы учурда активдүү жүргүзүлүүдө.

Сабак жөнүндө орус педагог-окумуштуулары XIX, XX жана XXI кылымдарда (К. В. Ельницкий, В. П. Шереметовский, П. О. Афанасьев, Н. К. Кульман, К. А. Москаленко, Л. Я. Леркер, И. Н. Скаткин, А. В. Текучев, Ю. Б. Зотов, М. М. Махмутов, Б. Т. Панов, В. А. Онищук, Е. Н. Пассов ж.б.) өз изилдөөлөрүн арнап, ондогон методикалык эмгектерди жазышкан. Жалпы эле сабактын, анын ичинде кыргыз тили сабагынын теориялык жана практикалык маселелери боюнча да эмгектер жазылып, алар сабактын натыйжалуулугун арттырууга кызмат кылып келет. Атап айтсак, С. Нааматов, К. К. Сартбаев, С. Үсөналиев, И. Бекбоев, Э. Мамбетакунов, И. Б. Исанов, Б. Өмүралиев, А. Осмонкулов, С. Байгушев, А. Алимбеков, А. Муратов, Ж. Чыманов, С. Рысбаев, К. К. Добаев, К. Эсеналиева, А. Бектурова ж.б. эмгектери азыркы учурда да пайдаланылып келет.

Изилдөөнүн методологиялык негизи катары төмөнкүлөр алынды:

– тил илиминин теориясы менен практикасынын өз ара байланышы, айкалышы жөнүндөгү негизги жоболор, дүйнөнү таанып-билүүгө жана кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатууга байланыштуу психологиялык, жалпы педагогикалык, методикалык эмгектер;

– окутуу жана тарбиялоо жөнүндөгү педагогикалык ойдун классиктеринин жаңы багыттары жана окутуунун жаңы идеялары: тажрыйбалуу алдыңкы мугалимдеринин окутууда колдонулуучу натыйжалуулуктун методикалык шарттары;

– Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндөгү”, “Мамлекеттик тил” жөнүндөгү мыйзамдары, Мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы, кыргыз тилинен билим берүү концепциясы жана мамлекеттик стандарты ж.б. нормативдик документтер.

Эгемендүүлүккө ээ болгондон бери кыргыз тили жана кыргыз адабияты боюнча сабактардын иштелмелери, план-конспектилер ж.б. боюнча атайын жыйнактар чыгарыла баштады. Алар сабактын натыйжалуулугун

жогорулатууга карата өз кызматтарын аткарып келет. Жалпы эле сабак, анын ичинде, кыргыз тили сабагы жөнүндө бир катар эмгектер, сабактын үлгүлөрү иштелип чыгып, практикага сунуш кылынган менен кыргыз тилин окутууда, сабак өтүүдө бир катар **карама-каршылыктар** окутуу процессинде орун алып келе жатат:

1. Кыргыз тили сабагы илимий-теориялык жактан кыйла иштелип, көптөгөн тажрыйбалар топтолсо да, сабакта коюлган максаттар толук ишке ашпай, кыргыз тили сабагы мектептеги предметтердин ичинен кызыксыз сабактардын катарында калып келет.

2. Кыргыз тилин окутуунун методикасы азыркы суроо-талаптарга жооп бергендей ондогон илимий эмгектер жаралса да, кыргыз тили боюнча өтүлүүчү сабак өзүнчө изилдөөнүн, диссертациялык иштин темасы катары иштелбей келет.

3. Мектептер, кыргыз тили жана адабияты кабинеттери азыркы жабдыктар, керектүү каражаттар менен жабдылып, кыргыз тили боюнча сабакты уюштуруп, өткөрүүгө кыйла жакшы шарттар түзүлгөндүгүнө карабастан, кыргыз тил сабагынын натыйжалары али да төмөн бойдон калып келет ж.б.

Аныкталган карама-каршылыктарды жоюу жана ал аркылуу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун шарттарын жана ык-жолдорун аныктоо ишибиздин **актуалдуулугун** айкындап көрсөттү.

Проблеманын мындайча коюлушу изилдөөбүздүн темасын **«Орто мектептеги кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары»** деп аныктоого шарт түздү.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттары, ири илимий-изилдөө программалары (долбоорлору), билим берүү жана илимий мекемелерде жүргүзүлүүчү илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн темасы И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин башталгыч мектепте кыргыз жана орус

тилдерин окутуунун технологиясы кафедрасынын илимий-изилдөө иштери менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: орто мектепте кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктоо менен аны практикада колдонуунун ык-жолдорун иштеп чыгуу, педагогикалык эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү менен практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Темага байланыштуу педагогикалык-методикалык, практикалык-колдонмолорду, адабияттарды окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, кыргыз тили сабагынын азыркы практикадагы абалын аныктоо.

2. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы дидактикалык талаптарды аныктоо, аларды аткаруунун теориялык жана практикалык маселелерин чечүүнүн жолдорун сунуштоо.

3. Азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктап, аларды сабак программасында пайдалануунун ык-жолдорун, каражаттарын көрсөтүп, колдонууга сунуш кылуу.

4. Иштелип чыккан методикалык ой-сунуштардын алгылыктуулугун педагогикалык эксперимент аркылуу текшерип, практикада сунуш кылуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы: кыргыз тилин окутуунун методикасында алгачкы жолу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык иштелип чыккандыгы, анда сабактын максаттары, мазмуну, мугалимдин ишмердүүлүгү менен компетенттүүлүгү жөнүндөгү маселелер, окутуунун жаңы парадигмаларын кыргыз тили сабагында колдонуунун методикалык негиздеринин талапка ылайык иштелип чыгышы ж.б. аныкталды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү ой-сунуштар, берилген үлгүлөр кыргыз

тили мугалимдерине сабакты даярдоого, план түзүүгө, уюштурууга жана сабакты өткөрүүгө даяр теориялык жана практикалык маалыматтарды бере алгандыгы “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” курсунда сабак боюнча мазмунун байытууга кызмат кылгандыгы, кыргыз тили сабагын окутууну азыркы талапка ылайык жүргүзүүгө керектүү материалдарды бере алгандыгы.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Азыркы учурда окуучулардын укуктарынын өзгөчө корголушу, алардын билим алууга, кыргыз тилин окууга болгон кызыгуусунун төмөндөшү ж.б. жүйөөлөр кыргыз тили мугалимдерине окуучулардын ар бирин, ар бир класстын өзгөчөлүгүн эске алып, инсанга багыттап окутуунун талаптарына артыкчылыктуу маани берүүлөрү зарыл экендигин тастыктап турат.

2. Кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабактын максаты, темага, ошол сабакка ылайык окутуунун ык-жолдору жана каражаттары тандалып алынат. Тандалып алынган ык-жолдор өзгөрүүсүз, милдеттүү түрдө сабак процессинде толугу менен, ошол турушунда колдонулушу шарт эмес. Сабак процессинин жүрүшү, андагы түзүлгөн жагдай, шарт, кырдаалдарга жараша өзгөрүүлөр болушу мүмкүн. Анткени сабактын натыйжалуулугун алдын-ала пландаган ык-жолдор гана эмес, сабактагы ыңгайга жараша колдонулган башка ык-жолдор, каражаттар да жогорулатууга кызмат кыла алат.

3. Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө болуучу методикалык шарттар боюнча иштелип чыккан дидактикалык шарт-талаптар, методикалык аныкталган шарттары, аларды практикада колдонуу боюнча биз иштеп чыккан ой-сунуштардын, жоболордун алгылыктуу жана натыйжалуу экендигин педагогикалык-эксперименттин иш-аракеттердин жыйынтыктары тастыктады жана пайдаланууга сунуш кылууга негиз болду.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Темага байланыштуу илимий-методикалык эмгектерди, практикалык иштелмелерди окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, сабактын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык негиздери, сабактын үлгүлөрү изденүүчү тарабынан өз алдынча аткарылды. Педагогикалык эксперименттин иш-аракеттери изденүүчү тарабынан же анын

көрсөтмөсү боюнча ишке ашырылды. Корутундулар, практикалык сунуштар изденүүчүнүн жекече иштөөсү аркылуу аткарылды.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы жана практикага киргизилиши: Изилдөөнүн натыйжалары боюнча республикалык жана эл аралык бир катар илимий-практикалык конференцияларда, илимий-методикалык кеңешмелерде баяндамалар жасалган. Республикалык илимий журналдарында макала түрүндө жарыяланды. Темага байланыштуу сабактын үлгүлөрү бонча Бишкек шаарында жана Чүй областында У. Абдукаимов атындагы №8, В. Ф. Марков атындагы №1, С. Ибраимов атындагы №2, Ж. Токторбаев атындагы, Сооронбай уулу Дүр атындагы, Искра атындагы, Т. Каракеев атындагы орто мектептерде сабактар өтүлүп, талкууланды.

Диссертациянын натыйжаларынын толук жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыктары 11 макалада, анын ичинен, 4 илимий макала КР УАК тарабынан сунушталган басылмаларда жана 2 макала РИНЦ системасында жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү: диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан (1-бап. «Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы дидактикалык талаптар»; 2-бап. «Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору»; 3-бап. «Азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары») жана алардан келип чыккан тыянактардан, корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин жалпы көлөмү - 160 бетти, 10 таблицаны, 5 схеманы, 138 адабияттардын санын камтыйт.

БИРИНЧИ БАП

КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНА КОЮЛУП ЖАТКАН АЗЫРКЫ ДИДАКТИКАЛЫК ТАЛАПТАР

1.1. Азыркы кыргыз тили сабагынын максаттары жана анын натыйжалуулугуна коюлуучу дидактикалык талаптар

Кыргыз тили – азыркы эгемендүү Кыргыз Республикабыздын улуттук жана мамлекеттик тили деген өзгөчө макамга ээ. Бул макамга ээ болуу тилибизге өтө чоң жоопкерчиликти арттырды. Жоопкерчилик ушул – республиканын аймагында жашаган ар бир жаран, чоңу-кичинеси, жынысына карабай, башка улуттун өкүлдөрү да тилди үйрөнүп, тиешелүү деңгээлде кыргыз тилинде сүйлөшү керек. Мына ушундай жагдайдан алып караганда, тилди окуп-үйрөнүү бала бакчада, мектепте башталат. Демек, кыргыз тили сабагын мыкты деңгээлде өткөрүү эң башкы маселе болуу менен катар так максаттарды коюп, аларды ишке ашыруу өтө жоопкерчилик менен ишке ашышы керек.

Мектеп окуучуларына кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүдө сабактын максаттарын так аныктап алуунун теориялык жана практикалык мааниси чоң. Тилекке каршы, бул маселеге мектеп мугалимдери менен методисттер анча маани беришпей, ага үстүртөдөн мамиле кылышып, сабактын максаттарын ашкере жалпылаштырылган түшүнүк катары карашат. Чындыгында, кыргыз тилин окутуунун, жалпы эле билим берүүнүн, ийгиликтери менен кемчиликтери ар бир конкреттүү сабакка коюлган максаттарга байланыштуу болот. Азыркы кыргыз тили сабактарына коюлуп жаткан максаттар “маалымат берүү”, “түшүндүрүү”, “айтып берүү”, “тааныштыруу” сыяктуу аныкталат да, сабак процесси ага ылайык өтөт [19, 37-б.]. Сабактын мындай максаттары туура көрүнгөндөй болгону менен, билим берүүгө, окутууга коюлуп жаткан соңку талаптардын алкагында карасак, ал максаттарда мугалимдин гана аткаруучу иш-аракеттери аныкталып, окуучулардын аткаруучу иштери

көмүскөдө калганы байкалат. Соңку мезгилдерде «окутуу» термин-түшүнүгү «билим алуу» түшүнүгү менен бирдикте каралып, маселеге ушул өңүттөн мамиле жасоого көңүл бурулуп келет. Бул бекеринен эмес. «Окутуу» – бул өспүрүмдүн сабатын ачып, окуганга, жазганга үйрөтүүдөн тартып, окуу китептеринде берилгендер менен мугалимдин айткан маалыматтарын угуп, жаттап, талап кылган учурларда (сабакта, экзаменде) аларды кайра айтып берүү. Ал эми «билим алуу» – бул окуучунун эртенки жашоо-турмушуна, ишмердүүлүгүнө керектүү болгон практикалык көндүмдөргө, сапат-жөндөмдөргө ээ болуусу [22, 139-б.].

Кыргыз тилин окутуу жөнүндө окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11-класстары үчүн түзүлгөн программасында: «окуучуларды кыргыз тилинин лексикалык-грамматикалык байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү колдоно билүүгө, кеп ишмердүүлүктөрүнүн бардык түрлөрүндөгү компетенттүүлүктөрүнө ээ болууга, кеп маданиятынын нормаларын кебинде туура сактоого, сынчыл ой жүгүртүү көндүмдөрүн өнүктүрүүгө үйрөтүү; окуучуларды жазуу жана оозеки кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү, баарлашуунун бардык чөйрөлөрүндө эне тилиндеги кеп маданиятынын чен-өлчөмдөрүн туура сактоого, көп тилдүү, көп маданияттуу коомдо эне тилинин тилдик-маданий баалуулуктарын барктай билүүгө калыптандыруу» [51] деген максат коюлган. Байкаганыбыздай, кыргыз тилин окутуунун алдына коюлган максат өтө так белгиленген. Биздин изилдөөбүз мына ушул жогорудагы максатты ишке ашырууда кыргыз тил сабагынын натыйжалуулугун арттыруу, натыйжалуу сабакка коюлуучу талаптар, сабактын мүнөздөмөсү, сабактын деңгээлдери тууралуу болмокчу. Жогорудагы максаттарды жетекчиликке алуу менен *кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун кантип арттырабыз?* деген суроонун алкагында сөз кылалы. Сабак натыйжалуу болуу үчүн окуучу окуп жаткан мектептин сабак берүүгө карата кадамдары өзгөчө жаңы кадамдар менен коштолуп, мугалимден да жаңычылдык талап кылынат. Сабактын жаңы моделдери, мектептин ишмердүүлүгү жаңыча болуу керек. Сабакты ээси

болгон мугалим да көп изденип, жаратмандык менен жаңы ыкмалар аркылуу өз сабагын өтүүгө аракет кылуусу зарыл. Ал эми жаңычылдык эбегейсиз чоң эмгекти талап кылат. Бул тууралуу: «...новая школа – это совершенно новое понимание современного образования, основой новой школы должен стать труд. В новой школе созидательный труд станет основополагающим принципом, движущей силой и философией новой школы, той деятельностью, которая обеспечит нашим ученикам усвоение всех необходимых знаний и навыков» деген пикирди колдоого туура келет [28, 128-129 стр.]. Мугалим жаңычылдыкты коомдогу бардык жагдайлардан издеп, атайын кесипкөйлүгүн жогорулатуу менен алек болуусу башкы маселе экендигин түшүнүп, бекем түшүнүк (осознанность) менен ишмердүүлүгүн жөндөө керек. Албетте, сабактын натыйжалуулугун арттырууда адаттагы салттуу сабактан таптакыр эле баш тартуу керек деген ойдон да алыс болушубуз зарыл. Салттуу сабактын өзөгүнө таянып, окуучунун жаш курагына ылайык дүйнө таанымын кеңейтүүчү жаңы ыкмаларды колдонуу натыйжалуулукту кыйла арттыра алат.

Сабактын натыйжалуулугу мугалимдин өзүнүн адамкерчилиги, чыныгы мугалимдик позициясы, мугалимдик чеберчилиги жана билиминен көз каранды болот деп айтсак эч качан жаңылбаган болоор элек. Алалы, мугалим сабакка даярданат, өтө турган материалдарын карап, кошумча жаңы маалыматтар менен таанышып, сабакта колдоно туурган методикасын аныктап алып, андан соң сабакка карата планын (календардык) түзөт. Планда салтка айланган үч максат (сабактын билим берүүчүлүк максаты; сабактын тарбиялык максаты; сабактын өнүктүрүүчүлүк максаты) белгиленип, үч максатты ар бирин өз алдынча, ошол эле учурда биримдикте кароо аркылуу аныкталат.

Кыргыз тили сабагынын максатын аныктап, ага жетүүгө аракеттерди жасоо – бул комплекстүү иш-аракеттер экендигин жана ага мугалим менен окуучу бирдей, тең укукта катышуусу гана болжогон натыйжага жеткирери анык. Булар кыргыз тили сабагынын максаттарын аныктоодогу өзөктүү маселе

болуп саналат. Ар бир максаттын дидактикалык негиздери тууралуу кыскача маалымат берүү менен ар бирине өз-өзүнчө токтололу. Маселен,

- **Сабактын билим берүүчүлүк максаты** окуучулар алган билимдерин практикада кеңири колдонуу менен практикалык көндүмдөргө ээ болуулары керек. Мында “өздөштүрүү”, “билүү”, “таанып билүү” деген түшүнүктөр максат болот да, билимдерин өз турмушунда же практикада колдоно билүү практикалык максат болот. Негизгиси, окуучуда эне тили боюнча аныкталган билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү калыптандыруу талап кылынат. Булардын жыйындысы же окутуунун мазмуну компетенцияларга ажыратылып аныкталат. Демек, теориядан практикага жана практикадан теорияга деген принциптер бекем сакталышы шарт.

- **Сабактын тарбиялык максаты** билим берүүчүлүк максат менен биримдикте каралат. Окуучу теориялык билимдерди практикада колдоно билүү көндүмдөрүнө ээ болуу менен айрым тарбиялык көндүмдөргө да ээ болот. Мында окуучулардын инсандык мыкты сапаттарын калыптандырууга арналган жасаган иш-аракеттердин жүргүзүлүшү шарт. Негизгиси, окуучуда адамдын инсандык мыкты сапаттарды, жөндөмдөрдү, билгичтиктерди калыптандыруу талап кылынат. Маселен, адабий тилдин теориялык нормасын билүү менен, өз турмушунда айлана-чөйрөсүндөгү адамдар, же достору менен сылык түрдө, орток тилде, маектешүүчүсүнө кылдат мамиле кылып, сүйлөө эрежелерин туура сактап, маданияттуу сүйлөшүүнү үйрөтүү керек. Ошондой эле, атуулдук, эмгекчилдик, чыгармачылык, сезимталдык, сабырдуулук, өз алдынчалуулук ж.б. сапаттарга өзгөчө маани берилиши керек.

- **Сабактын өнүктүрүүчүлүк максаты** жогорку аталган эки максат менен тыгыз байланышта, карым-катышта аныкталат. Окуучулар билим алып, алган билимин турмушта пайдаланууга үйрөнүп, инсандык жакшы сапаттарды (эмгекчилдик, тарбиялык, маданияттык, атуулдук, адеп-ахлактык ж.б.) өздөрүндө калыптандыруу менен өнүгүүгө өбөлгө түзүлүп, сабак процессинде окуучулар тапшырмаларды аткарып, суроолорго жооп берүү менен өз алдынча ойлонууга, теория менен практиканы айкалыштырууга, корутунду чыгарып,

жалпылаштырууга аракеттерди жасап, нерсе, көрүнүш-кубулуштардын себеп-натыйжалык байланыштарын табууга, өз оюн жеткиликтүү, далилдүү билдирүүгө көнүгүшөт. Негизгиси, окуучуда өз алдынча ой жүгүртүү, таанып-билүүчүлүк жөндөмүн өркүндөтүү, акыл-эсин, эркин, эмоциясын, өзүн-өзү сыңдоосун өнүктүрүү талап кылынат. Бир сөз менен айтканда, окуучу дайыма жаңыга умтулууда болуп, окуучулардын инсандыгы (личность) өнүгүп-өркүндөй баштайт.

Жогорудагы максаттын үчилтиги бирин-бири толуктап, ажыралгыс системада эриш-аркак иш алып барууга багытталып, ал максаттарды ишке ашыруу үчүн милдеттер коюлушу шарт. Ал эми милдеттер тилдин аткарган кызмат, функцияларына таянуу менен ал боюнча билим берүүнүн төрт аспектисинде аныкталат: тил аркылуу таанып-билүү; тил аркылуу өнүгүү; тил аркылуу тарбия алуу; тил аркылуу бир нерсени өздөштүрүү, үйрөнүү [120, 67-б.]. Берилген аспектилерди кыргыз тили боюнча билим берүү менен байланыштырсак, ал төмөнкүдөй болот.

1-схема. Кыргыз тилинен билим берүү.

Кыргыз тили боюнча билим берүүнүн көрсөтүлгөн аспектилери, тактап айтканда, таанып-билүүчүлүк, өнүгүүчүлүк, тарбиялык, окуп-үйрөнүү) өз-өзүнчө бөлүнгөн, жекече бөлүктөр эмес, алар бири-бирин шарттаган, бири-бири менен өз ара тыгыз байланышта, карым-катнашта, белгилүү бир алакада болгон бир бүтүндүк болуп саналат. Кыргыз тили сабагын окутууга коюлган максаттар менен милдеттердин негизги талабы же вазийпасы – окуучуну инсанга багыттап, компетенттүүлүккө негиздеп окутуу болуп эсептелет.

“Инсанга багыттап окутуу” деген эмне, аны кандайча түшүнүп, окутуу процессинде эмне кылыш керек деген суроолорго жооп издейли.

Жалпы эле билим берүүдө, анын ичинде, кыргыз тилин окутууда, окутуп-үйрөтүүнүн мазмуну биринчи орунга коюлуп, ал эми аны үйрөнүүчүлөргө жеткирүүгө жетиштүү маани берилбей келет. Башкача айтканда, окуучу бала – окутуунун объектиси. Ал программалык талаптагы предметтин, ар бир сабактын мазмунун билиши керек. Окуучу мазмунду өздөштүрө албаса – ал начар окуучу, окутуп-үйрөтө албаса – ал начар мугалим болуп келген. Эгерде мугалим талап кылынган окутуунун мазмунун окуучунун толук өздөштүрүүсүнө жеткире албаса, анда ал мугалимдин билими начар, колдонгон ык-жолдору, каражаттары эски, жараксыз. Бул көрүнүштөгү эң негизги мүчүлүштүк баланы объект катары кароо, ага зарыл деп тапкан билимдерди, маалыматтарды окутууга, үйрөтүүгө болот деген так эмес түшүнүктүн орун алышында болуп келди. Билим берүүнү, сабакты инсанга багыттап окутуу нугуна буруу көрсөтүлгөн мүчүлүштүктү жоюуга багытталган.

Соңку дидактикалык талаптарга ылайык окуучу-бала – окутуунун субъектиси. Ал – өзү теңдүү классташтары менен белгилүү бир жалпылыкка, окшоштукка ээ болуу менен бирге, жеке өзүнө гана мүнөздүү, өзүнө гана тиешелүү болгон кулк-мүнөзгө, касиет-сапаттар, максат-мүдөөлөргө эгедер болгон өспүрүм. Анын жеке мүнөзү, дүйнөнү таанып-билүүсү, ишеними жана кабыл алуусу, кызыгуусу бар. Алардан эч себепсиз же жөндөн-жөн эле баш тартышпайт. Ошондуктан, кыргыз тили мугалими конкреттүү сабактын

максатын так жана кепилдиктерге таянуу менен инсанга багыттап аныктагысы келсе, төмөнкүлөрдү тактап алуусу зарыл:

- окуучу-баланын субъектик таанып-билүүчүлүк тажрыйбасын, мүмкүнчүлүктөрүн так билүү;

- окуучу-баланын сабак процессинде окуу материалынын мазмуну, формасы боюнча кайсыларга көбүрөөк кызыга тургандыгын эске алуу;

- берилген тапшырмалардын окуучунун оозеки же жазуу формасында аткаруусуна, билимин баалоону жана башка иштерди аткарууну өзү каалагандай жүргүзүүсүнө шарт түзүү;

- окуучу-баланын берилген тапшырманы кандай жолдор менен аткаргандыгын, аткаруу процесси кандай болгондугун эске алуу ж.б.

Албетте, сабактын инсанга багыттап аныкталган максатын дароо эле, биринчи сабактан тартып ишке ашыруу дээрлик мүмкүн эмес. Ал үчүн мугалимдин максаттуу, системалуу жана сабырдуу иш-аракеттерди жүргүзүүсү талап кылынат. Инсанга багыттап окутуу иштери окуучуну жакындан, ар тараптуу таанып-билүүдөн жана сабак процессинде окуучунун өздүк “менин” көрсөтүүсүнө өбөлгө түзүүдөн башталышы шарт. Окуучу өз оюн (туурабы, туура эмеспи) сабакты тартынбай, ачык айтууга, аны далилдөөгө жана коргоого үйрөнүүсү керек. Мына ушул шарттар аткарылып, окуучу өз оюн тартынбай айтып, жеке кызыкчылыгы менен жеке пикирин коргоого көнүккөндөн кийин, мугалим жалпы класс жана ар бир окуучу менен иштеше алуусуна жетишүүгө болот. Ал эми сабакты компетенттүүлүккө негиздеп уюштуруу боюнча өзүнчө сөз болот.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кыргыз тили сабагынын максаты заманбап шарттарга ылайык аныкталуу менен окуу процессинин катышуучуларынын активдүүлүгүнө байланыштуу ишке ашырылары анык.

1.2. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы жалпы жана негизги милдеттер, аларды ишке ашыруунун жолдору

Кыргыз тилин талаптарга ылайык окутууну турмушка ашыруу үчүн ченемдик документтерде [1] белгиленген милдеттер тууралуу толук маалыматка ээ болуу зарыл. Мурунку, салттуу милдеттерден айырмаланып, азыркы аныкталган милдеттер жалпы жана негизги болуп экиге бөлүнүп берилген. Ар бирине өзүнчө токтололу.

1. Жалпы милдеттерге таанып-билүүчүлүк, жүрүм-турумдук жана баалуулуктарды калыптандыруу талабы коюлган.

*«Таанып-билүүчүлүк – эне тилин жашоо турмушундагы, коомдогу, ишмердигиндеги ордун, маанисин так жиктеп билүүгө үйрөтүү менен, эне тилин дүйнөнү таанып-билүүнүн жана чындыкты чагылдыруунун каражаты, ошондой эле, башка окуу предметтери боюнча билим алуунун куралы катары колдонууга көнүктүрөт» [4, 73-бет]. Мына ушул жерде, окуучу үч нерсени так ажырата алуусу керек, *эне тил (кыргыз тил)**

- а) дүйнөнү таанып-билүүнүн каражаты;
- б) чындыкты чагылдыруунун куралы;
- в) башка предметтер боюнча билим алуунун куралы.

Демек, мында окуучулардын алдында мугалим милдети төмөндөгүдөй:

∞ кыргыз тилинин лексико-фразеологиялык байлыгын, грамматикалык түзүлүшүн, орфографиялык, пунктуациялык, орфоэпиялык эреже-нормаларын практикалык негизде өздөштүрүп, өз кебинде колдонууга үйрөтүү;

∞ эне тилинин тил бирдиктеринин маанисин жана функцияларын толук аңдап билүүгө, эне тилиндеги кубулуштарды, фактыларды талдай алууга үйрөтүү;

∞ оозеки жана жазуу кебиндеги кыргыз адабий тилинин нормаларын сактоого машыктырып, үйрөтүү.

Булар жөнүндө Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги тарабынан иштелип чыккан Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун стандартында кеңири берилген.

Кыргыз тилин окуп жаткан окуучу, баарынан мурда, эне тили деген эмне, анын жеке жашоо турмушундагы, ишмердигиндеги ролу кандай? деген суроолорго толук жооп бере ала турган, анын үстүндө дайым ойлонгон болушу шарт. Бекеринен кыргыз элинде «Эне сүтү бой өстүрөт, эне тили ой өстүрөт» деген макал айтылган эмес. Мугалим бул макалга зарылдыгына жараша ар дайым токтолуп, эне жана эне тилинин жакындыгын, биримдигин, экөө тең ыйык, баалуу боло тургандыган эскертип туруусун сунуш кылабыз. Окуучу эне тилин таанып-билүүнүн негизги булагы, каражаты экендигине терең ынанып, тилди, сүйлөөнү аң-сезим, ой жүгүртүү, маданият менен байланышын өздөштүрүп, аларды өз турмушунда колдонуу көндүмдөрүнө ээ болушу окутуучунун негизги милдеттеринен болуп саналат.

Көпчүлүк тажрыйбалуу практик мугалимдер, айрым методисттер бул милдетти кыргыз тилинин грамматикасын окутуунун мазмуну катары түшүнүп, кабыл алышат, окутууда артыкчылыктуу маани беришет. Негизинде бул туура эмес түшүнүк. Эгерде коюлган бардык милдеттерди терең талдап, түшүнүүгө жетишсек, аталган биринчи милдет кыргыз тилин окутуунун негизги каражаты (мазмуну эмес) болгон теориялык материалдарды өздөштүрүүнүн зарылдыгын көрсөтүп турат. Бул милдет кыргыз тилин окутуунун илимийлүүлүк принцибине негизделген. Окутуунун бардык милдеттерин ишке ашырууда негизги теориялык каражат – бул тилдин теориясы. Ансыз тилди, эне тилди окутуу өзүнүн дидактикалык-теориялык негизинен ажырап калат. Ошентип, 1-милдет калган милдеттерди аткаруунун илимий-педагогикалык пайдубалы болуп саналат.

«Жүрүм-турумдук – окуучуну кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн (угуу, окуу, сүйлөө жана жазуу) сүйлөшүү, баарлашууларды ар кандай чөйрөлөрүндөгү кептин жүрүм-турумдук маданиятын толук билүүгө жана колдонууга үйрөтөт» [4, 76-б]. Бул жалпы милдет окуучунун кыргыз тилинин

стилистикасы жана кеп маданияты боюнча жетиштүү билимге ээ болуп, аларды практикада үйрөнүүсүн талап кылат. Милдетти турмушка ашыруу үчүн кыргыз тили сабагында окуучу мүмкүн болушунча көп сүйлөп, үн чыгарып көркөм окуусуна убакытты көп сарптоо керек. Сабакта көркөм окуп, көркөм окууну угуп, түшүнүүгө көнүүгө тийиш. Өзүнүн кебине өзү баа берип, сын көз менен карап, машыгуу жумуштарын жасап, сабаттуулугун өркүндөтүү процесси дайыма болуп туруу керек.

«Баалуулук – окуучуну эне тилин улуттук улуу дөөлөт, сыймык, маданият катары кабыл алып, аны тарыхый-руханий мурас деп таанып, аны менен сыймыктанууга, коргоого жана колдонууга көнүктүрөт» [4, 76-б]. Мында окуучу кыргыз элинин улуттук мурасы деп эсептелген Манас эпосу баштаган бай тарыхый дөөлөттөрдү, тактап айтканда, – улуттук каада-салт, үрп-адат, ырым-жырымдар (тушоо кесүү, жентек берүү, кыз узатуу); улуттук тамак-аштар (кымыз, бешбармак, эжигей); улуттук кийим-кечелер (калпак, шөкүлө, элечек); улуттук музыкалык аспаптар (комуз, кыл кыяк, добулбас); улуттук буюм-тайымдар (боз үй, бешик, жаргылчак); улуттук оюндар (кыз куумай, көк бөрү, ак чөлмөк) ж.б. улуттук баалуулуктардын баардыгынан кабардар болуп, аларды изилдеп, барктап-баалап, ар бирин тиешелүү деңгээлде ылайыгына жараша өз жашоо-турмушунда колдоно билүүгө үйрөнүүсү башкы милдети экенин сезүү, өзүн ошол жоопкерчиликке байлоо, патриоттук духун ойготуусу керек.

Берилген жалпы милдеттердин бардыгында окуучунун алган билимдерин, маалыматты өздөштүрүүсүнө эмес, турмушта колдонууга, көндүмдөрүнүн калыптанышына басым коюлат. Бул талапты мугалим дайыма эске тутуп, сабактын жалпы мазмунун ушул максатка баш ийдириши зарыл. Кыскасы, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан жалпы талаптар тилдин грамматикасына басым койбостон, тилди кепте, жазууда жана турмушта колдоно билүүгө көнүктүрүүнү биринчи планга коет.

Кыргыз тилинин азыркы программасы кыргыз тилин окутуунун, негизги милдеттерин он бирге бөлүп көрсөткөн. Ал милдеттер бири-бири менен

байланышта, карым-катышта болуп, бирин экинчиси шарттап, толуктап турат. Кыргыз тили мугалими бул милдеттерди ылайыгына жараша ар бир сабакта турмушка ашырууга аракет кылышы зарыл. Кыргыз тилин окутуунун жалпы жана негизги милдеттерин ишке ашыруу маселеси конкреттүү сабактын максатында аныкталып, ал аркылуу аткарылат. Кыргыз тилин окутууда, конкреттүү сабактын натыйжалуулугун арттырууда мугалимдин сабактын максаты менен милдеттерин так жиктеп, ага карата сабакты уюштуруусу өзгөчө мааниге ээ. Же бүтүндөй сабактын натыйжасы коюлган максаттын тактыгына жана реалдуулугуна көз каранды. Тилекке каршы, мугалимдердин басымдуу бөлүгү бул маселеге анча маани беришпей, максаттарды терең ойлонбостон коё беришет. Көпчүлүк учурда ал реалдуу болбогондуктан, ишке ашпай калат.

Сабактын максатын туура коюунун мааниси тууралуу окумуштуулар И.Бекбоев менен А.Алимбеков мындай деп белгилешкен: «Сабактын максаттарынын жана милдеттеринин маанисин даана билбей туруп, сабакты өткөрүүнүн методикасын, анын мазмунун жана анда аткарыла турган иш-аракеттердин багытын туура аныктоого болбойт. Эгерде мугалим сабактын максатын жана милдетин даана түшүнүп билсе, анда ал эч бир кыйынчылык, татаалдыкка карабастан сабакты өткөрүүгө ынтызар болуп, сабакта окуучулар коллективинин ишин рационалдуу, жыйынтыктуу жана жыйнактуу уюштуруп өткөрүү жөндөмдүүлүгү пайда болот» [16, 192-б].

Жогоруда биз эне тили (кыргыз тил) башка предметтер боюнча билим алуунун куралы деп айтпадыкпы. Жалпысынан кыргыз тили сабагынын мүмкүнчүлүктөрү башка предметтерден кескин айырмаланып турат. Бул тууралуу кыргыз тили мугалими толук билиши керек.

Кыргыз тили – эне тили сабагы бул:

- өзүн-өзү, өзүнүн айлана-чөйрөсүн, өз улутун билүү;
- өз элинин тарыхын, маданиятын, үрп-адатын өздөштүрүү;
- кыргыз тили сабагы боюнча баарлашууга көнүгүү;
- кыргыз тили сабагы – ойлонуунун өнөрканасы;

- жакшы сүйлөп, сабаттуу жазууга машыгуу;
 - окуучунун таанып-билүү ишмердүүлүгүн өркүндөтүү.
- 2-схема. Кыргыз тилинен билим берүү.

Тилекке каршы, кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде, кыргыз тилин окутуу-үйрөтүү практикасында эне тилдин таанып-билүүчүлүк тууралуу изилдөө иштери, практикалык аракеттер жокко эсе. Биздин оюбузча, бул маселе тез иликтөөгө алынып, сабакта практикалана башталышы зарыл. Айрым жалпы маселелерине токтололу.

Дидактика илиминде окуу материалын таанып-билүүгө багытталган маалыматтардын системасы катары каралып, бул маселени психодидактиканын талаптарына ылайык иштеп чыгуу сунушталат [58, 30-б.].

Таанып-билүү – өтө татаал жана көп кырдуу, бирок өзгөчө зарыл процесс. Таанып-билүү окуучуунун ой жүгүртүүсүнө, ой жүгүртүүсүнүн жогорку формасына жетишүүсүнө байланыштуу болот. Окуучулардын ой жүгүртүүлөрү активдүү жүрүшү үчүн берилүүчү дидактикалык материалдар ой жүгүртүүнүн мыйзам-ченемдерине дал келиши керек. Окуучулардын билим алуу, үйрөнүү иш-аракеттери ой жүгүртүүнүн удаалаштык мыйзам-ченемдерине баш ийиши керек. Ал психологиялык жана дидактикалык элементтерди камтуу менен, таанып-билүүнүн этаптары аркылуу ишке ашат. “Бул этаптарды аныктоодо таанып-билүү теориясынын негизги жобосу эске алынат. Окуучу кайсы гана түшүнүктү же окуу материалын өздөштүрүү үчүн алгач аларды сезип-туюусу кабыл алуусу жана элестетиши керек. Андан кийин ошол элестер боюнча ой жүгүртүп, ойду корутундулап, жыйынтык чыгарат. Натыйжада окуу материалын түшүнүп өздөштүрөт. Таанып-билүүнүн кийинки этабында өздөштүргөн материалды окуучулар турмуштук же билим алууга арналган маселелерди чыгарууга колдоно алышат” [50, 20-б].

Э. Мамбетакунов В. И. Лениндин: «Объективдүү чындыкты таанып билүүнүн жолу – жандуу баамдоодон абстрактуу ой жүгүртүүгө, андан практикага өтүү» - деген белгилүү сөзүн келтирет. Бул маалыматтар кыргыз тили сабыгынын таанып-билүүчүлүк функциясына көңүл буруп, окутуу процессинде эске алуунун зарылдыгын тастыктап турат. Жандуу баамдоо таанып-билүүнүн алгачкы этабы катары кыргыз тили сабагында дайыма эске алынуучу маселе болууга тийиш. Ал үчүн окуучунун кыргыз тили сабагына көңүл буруп, ага кызыгып, ал боюнча билим алуунун муктаждыгын сезе билишине жетишүү талабы коюлат.

Эгерде кыргыз тили мугалими сабактын максаттарын так аныктап, аларды турмушка ашырууда аткарылуучу милдеттерди көрө билип, сабак процессиндеги баардык иш-аракеттер милдеттерди аткарууга багытталса, анда сабактын натыйжалуугугун арттырууда зарыл методикалык шарты аткарылган болот. Бирок көпчүлүк мугалимдер кыргыз тили сабагынын максаты менен милдетин чаташтырып, алардагы жекелик менен

өзгөчөлүктөрдү так ажырата алышпайт. Натыйжада сабактын коюлган максатына доо кетип, коюлган милдеттер толук аткарылбайт. Кыргыз эл мугалими И. Бекбоев сабактын максаты менен милдети тууралуу мындай дейт: «Акыркы натыйжага окуучу дароо эле ээ боло койбойт. Максаттарга жетишүү үчүн окуучу бир катар аракеттерди жана операцияларды жасайт, мындан тышкары окуучунун иш-аракети белгилүү педагогикалык шарттарда өтөт. Сабактан милдеттери деп – дал ошол педагогикалык шарттарда окуу процессинин аралык звенолорунда жетишиле турган натыйжаларды түшүнөбүз» [16, 192-б].

Мындан улам сабактын милдети – бул сабактын максатын ишке ашыруудагы аткарылуучу иш-аракеттердин бир бөлүгү катары санасак болот. Сабактын жүрүшүндө мындай бир нече бөлүктөрдүн так аткарылышынын жыйынтыгы аркылуу анын максаты аткарылат. Мисалы, сабактын билим берүүчүлүк максаты зат атоочтун жөндөмө категориясы боюнча окуучулардын түшүнүктөрүн калыптандыруу болсо, мындай сабакка төмөндөгүдөй милдеттер коюлушу шарт:

- ∞▶ окуучунун зат атооч боюнча түшүнүктөрүн тереңдетүү;
- ∞▶ жөндөмө категориясынын тилдеги жана кептеги маанисин, ролун окуучулардын өздөштүрүүсүн камсыз кылуу;
- ∞▶ жөндөмөлөргө тиешелүү мүчөлөрдү жана суроолорду аныктай билүү;
- ∞▶ сөздөрдү жөндөй алуу көндүмдөрүн калыптандыруу;
- ∞▶ алган билимди бышыктоо, чындоо максатында көнүгүүлөрдү иштөө, көндүмдөрдү өркүндөтүү ж.б.

Кыргыз тили сабагынын максаттарына ылайык төмөнкүдөй милдеттерди коюуга болот.

Сабактын билим берүүчүлүк максатын ишке ашыруудагы милдеттер:

- окуучулардын тилдик, кептик жана маданий түшүнүктөрүн калыптандырып, аларды өркүндөтүүгө аракеттерди жасоо;

- окуучулардын оозеки жана жазуу кебин жакшыртууга аракет кылуу;
- кеп маданиятын жакшыртуу көндүмдөрүн калыптандыруу;
- иш кагаздарын жазуу көндүмдөрүн арттыруу;
- орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулуктарын арттыруу;
- текст талдоо, текст түзүү көндүмдөрүн бышыктоо.

Кыргыз тили сабагынын тарбиялык максатын ишке ашыруудагы негизги милдеттер:

- улуттук жана адамзаттык дөөлөт-баалуулуктарды барктоого, сактоого жана колдоно билүүгө көнүктүрүү;

- улуттук тил жана улуттук маданият менен сыймыктануу, колдонуу көндүмдөрүн байытуу;

- ар кандай маселе, кырдаалдар боюнча өз алдынча чечим чыгаруу, көндүмдөрдүн тереңдетүү;

- ой жүгүртүү көндүмдөрүн жогорулатуу, ой жүгүртүү менен ойдун берилишин, (айтылышын) эриш-аркак жүргүзүүгө көнүктүрүү;

- атуулдук, акыйкаттык, демократиялык түшүнүк сезимдерин байытуу;

- адеп-ахлактык, этикалык-эстетикалык сапаттарды өзүнө сиңирүүгө үйрөтүү;

- маданияттуу сүйлөөнүн, маданияттуу жүрүм-турумдун мыкты үлгүлөрүн алып жүрүүгө көнүктүрүү;

- окуу, угуу жана жазуу ишмердүүлүктөрдү өркүндөтүү ж.б.

Кыргыз тили сабагынын өнүктүрүүчүлүк максатын ишке ашыруудагы негизги милдеттер:

- кеп ишмердүүлүктү өркүндөтүүгө өзгөчө маани берүү;

- эне тилин окуп-үйрөнүүгө, аны сыйлоого жана сыймыктанууга болгон кызыкчылыктарды арттыруу;

- өз алдынча билим алуу, өзүн-өзү тарбиялоо көндүмдөрүн өркүндөтүү;

- окуучулардын билим алуу технологияларынын калыптанып, өнүгүшүнө өзгөчө маани берүү;

- окуучулардын сүйлөөсүнүн так, толук жана жеткиликтүү болуусуна көз салуу;

- сөз байлыгын, түшүнүктөрүн байытуу аракеттерин адатка айлантуу;

- билимин, тажрыйбасын, компетенттүүлүктөрүн өз алдынча өркүндөтүүгө көнүктүрүү ж.б.

Милдет деген сөз өзү эле айтып тургандай, кандайдыр бир ишти сөзсүз түрдө аткарууга багытталган мажбур болуу, аргасыз болууга түрткөндөй түшүнүктү билдирет. Адамдын алдына коюлган коомдук зарылдыкты моралдык талаптар аркылуу чагылдырган негизги этикалык категориялардын бири бул – *милдет* деп эсептелет эмеспи. Ал адамдын моралдык иш-аракетин мүнөздөгөн жоопкерчилик, уят, ар-намыс деген түшүнүктөр менен тыгыз байланыштуу болот. Коомдо коомдун ар бир мүчөсүнүн өз позициясына ылайыктуу ар кандай милдеттери болоору мыйзам ченемдүү көрүнүш. Алсак, ата-эненин балдарынын алдындагы милдети, балдардын ата-эненин алдындагы милдети, бир туугандын бир туугандардын алдындагы милдети, эл атасы болгон ажонун элдин алдындагы атуулдук милдети, ден соолук сакчысы болгон дарыгердин бейтаптын алдындагы милдети, мекен сакчысы болгон жоокердин Ата мекендин алдындагы аскердик милдети ж.б. болгон сыяктуу, мугалимдин окуучулардын алдындагы милдети өтө маанилүү. Мугалим окуучунун дүйнөнү кабылдоосуна таасир этүүсү негизги фигура. Андактан, окуучунун дүйнөтаанымын калыптандыруудагы алгачкы кыш коюучу катары, кыргыз тил сабагынан берген мугалим да милдеттен куру эмес экендигин эсибизден чыгарбашыбыз керек.

Мына ушул жагынан алып караганда, кыргыз тилин орто мектепте окутуунун алдында өтө орчундуу милдеттер коюлган, бул милдеттер өйдөдө да кеңири айтылды. Биз аларды жетекчиликке алуу менен төмөндө милдеттерди жана аларды ишке ашыруунун жолдору тууралуу биздин баамдаганыбыздай берүүнү туура көрдүк:

МУГАЛИМ окутуунун сапаты менен натыйжалуулугун арттыруу аркылуу – ОКУУЧУГА:

∞- грамматикалык (лексика, фонетика, морфология, синтаксис) билимдер менен таанышып, алардын миссияларын туура ажыратууга, теориялык билимдерди, аныктамаларды аңдап-түшүнүп, аларды өз турмушунда, практикада колдоно алууга үйрөтүү;

- **ишке ашыруу жолу:** Грамматикалык терминдердин аныктамаларын түшүнүп, аларды мисалдар аркылуу машыгуу жана көнүгүү жумуштары менен бекемдеп, бышыктоого үйрөтө алат.
- тилдик-маданий баалуулуктарды барктай билүүгө үйрөтүү;
- **ишке ашыруу жолу:** Кыргыз тили кыргыз улуттук маданий баалуулуктарын баалап-барктоодо эң негизги курал экендигин түшүндүрө алат.
- оозеки кеп маданиятын калыптандыруу, кеп маданиятынын чен-өлчөмдөрүн туура сактоо жана үлгүлүү кеп адебине үйрөтүү;
- **ишке ашыруу жолу:** Пикир алышууну ишке ашыруудагы тилдик нормаларды жана эрежелерди тиешелүү деңгээлде сактоону өздөштүрүүсүнө жардам берип, үлгүлүү кепке үйрөтө алат.
- уккан-көргөндөрүн, болгон окуяны, болуп жаткан кырдаалды, боло турган маселелерди маектешүүчүсүнө түшүнүктүү баяндап берүүгө үйрөтүү;
- **ишке ашыруу жолу:** Ирээти менен баяндап айтып берүүнү мыктылап өздөштүрүүгө машыгууну уюштура алат.
- турмуштук түрдүү кырдаалга ылайык кептин ар кыл стилдеринде сүйлөшүп, баарлашып, сөздүн гүлүн терип, кооз сүйлөө аркылуу чечендик менен өз оюн дурустап түшүндүрүүгө үйрөтүү;
- **ишке ашыруу жолу:** Көркөм стилде болобу, публицистикалык стилде болобу, иштиктүү же илимий стилде болобу берейин деген оюн шашпай, кооз сөздөрдү ылайыктап тандап колдонуу аркылуу ирээти менен так жана түшүнүктүү жеткирүүнү үйрөтө алат.
- өз ой-пикирин жазуу жүзүндө толук жана түшүнүктүү бере алууга, жазуу кебин мыкты өздөштүрүүгө, өз алдынча чыгармачылык менен

- тексттерди (диалог, эссе, монолог, түрдүү срөттөөлөр, баяндамалар) түзө билүүгө үйрөтүү;
- **ишке ашыруу жолу:** Стилдик, кептик каражаттарды сактоо менен сабаттуу тексттерди туура жазып, жазуу кебин өнүктүрүүгө жардам бере алат.
 - тексттин сабаттуулугун (тыныш белгилер, тынымдар, абзац, төл жана бөтөн сөз, орфографиялык каталар, стилдик каталар) туура сактоого үйрөтүү;
 - **ишке ашыруу жолу:** Интонацияны сактап, тыныш белгилердин өз ордунда туруп, кандай миссияны аткараарын жана аларды текст жазуудагы ролун мыктап үйрөтө алат.
 - баарлашууда өз позициясын так билип, чек арасын чектөөнү үйрөтүп, түрдүү коммуникативдик (пикир алышуучу) ыкмаларды, көндүмдөрдү өздөштүрүп, практикалоого үйрөтүү;
 - **ишке ашыруу жолу:** Сүйлөшүүдө суроо берүү же жооп берүүчүнүн позициясында үндүн тонун, жагымдуулугун сактап, сөздөрдү так жана даана айтуу үчүн машыгуучу көнүгүүлөр менен көндүмдөрдү калыптандыра алат.
 - маектешүүчүсүнүн же угуучусунун пикирин жана жаш курагын эске алуу аркылуу максаттуу коммуникация жүргүзө алууга, сүйлөп жаткан убакта алардын да пикирлери менен эсептешип, алардын да кызыкчылыгын эске алууга үйрөтүү үйрөтүү;
 - **ишке ашыруу жолу:** Сүйлөшүп жатканда маектешүүчүсүнүн жаш курагын эске алып, аны уга билип, пикирин эске алуу менен маекти эки тараптын кызыкчылыгын тең сактоо аркылуу максаттуу коммуникация жүргүзүүнү үйрөтө алат.
 - баарлашуу аркылуу өзүн өзү таанып-билип, интеллект менен инсандык позицияны сактоого үйрөтүү;

- **ишке ашыруу жолу:** Интеллектти жогорулатуу, өзүн өзү көзөмөлдөө, инсандык позицияны аркылуу оозеки жана жазуу кебин жөнгө сала алаарын ишендире алат.

Мындай милдеттер ар бир мугалимдин чыгармачылыгына карата түрдүүчө болушу мүмкүн. Заманбап технология аркылуу жаңычылдыкка умтулган мугалимдердин ишмердүүлүгүнө чектөө болбоо керек. Мындан дагы мыкты сунуштар, сонун ыкмалар, алгылыктуу техникалар, абдан күчтүү методдордун пайда болушу да толук мүмкүн. Жогоруда саналып өткөн милдеттерди жана аларды ишке ашыруу жолдорун комплекстүү колдонсо – кыргыз тилин окутууда эң мыкты натыйжаларга жетсе болот деген ойдобуз.

1.3. Азыркы кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну жөнүндө

Изилдөө ишибиздин темасы орто мектепте кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын ачыктоо болгондуктан, бул параграфта сөз боло турган маселелер түздөн-түз изилдөө изибиздин темасына байланыштуу. Адегенде, эң башкы суроого жооп берели. Метод деген эмне? “Метод” грек тилинен бизче которгондо – “ыкма”, “каражат” дегенди туюндурат, бул адамзаттын жашоосундагы баардык тармактарда колдонулат жана ал аркылуу ишмердүүлүктө максатка жетүү үчүн иш-аракеттин жолу же болбосо кандайдыр бир ишти аткаруунун каражаты катары кызмат кылат. Ал эми окутуу процессинде, тактап айтканда кыргыз тили сабагын окутууда кыргыз адабий тилиндеги грамматикалык билим берүүдө биринчи кезекте окуучунун дүйнө таанып билүүдөгү жаш курактын өзгөчөлүгүн эске алуусу керек. Экинчиден, аларга ылайыктуу, максаттуу методиканы колдонуу зарылчылыгы туулат.

Ал эми методика – бул жалпы педагогика илиминин бир тармагы болуу менен бирге, анын өзүнө мүнөздүү мазмуну, системасы, методдору, принциптери, өзгөчөлүктөрү бар. Ал мына мындай олуттуу суроолорго жооп берүүгө тийиш:

-эмнеге окутуу керек?

- кантип окутуу керек?
- кандайча окутуу керек?
- эмне үчүн окутуу керек?

Демек, мындай олутуу суроолорго – билим берүү министрлиги, тиешелүү билим берүү мекемелелери (мектеп, орто жана жогорку окуу жайлары), педагогдор (мугалим, окутуучу) өздөрүнүн кесиптик позициясында бир нече этаптан турган иш-аракеттерди жасоого тийиш. Атап айтканда, изилдөөбүздүн объекти болгон мектеп шартында алды менен окуу китептерин түзүп, окутуу ишмердүүлүгүн жөнгө сала турган программаларды иштеп чыгууга туура келет. Окуу китебинде да, окуу программасында да кыргыз тил илиминдеги лексика, фонетика, морфология, синтаксис, жазуу эрежелери ж.б. маселелер жөнүндөгү илимий-теориялык маалыматтар жөнөкөйлөштүрүлүп берилиши зарыл. Мында ишти уюштуруунун “жөнөкөйдөн – татаалга” деген принципке таянылган негизги иш аракеттин болушу талап кылынат.

Сөзүбүздү далилдөө үчүн окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин, лицей жана гимназиялардын 6-класстары үчүн Кыргыз тили окуу китебиндеги грамматикалык темалардын берилишине көңүл буралы. Китеп КРнын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан сунушталып, авторлору С.Үсөналиев, Г.Үсөналиевалар эсептелет. [111] Окуу китебинде кыргыз тилинин негизги бөлүмдөрү төмөндөгүдөй тартипте берилген: 5-класста өтүлгөн материалдарды кайталоо, жалпылоо жана бышыктоо менен башталат. **Андан соң «Байланыштуу кеп» деп аталган бөлүмдө:**

- Текст, анын мүнөздүү белгилери, маанилик бүтүндүгү, байланыштуулугу;
- Абзац, анын текст түзүүдөгү мааниси;
- Тексттин татаал планын түзүү;
- Кептин түрлөрү, ал боюнча машыгуу иштери;
- Сүрөттөө;
- Ой жүгүртүү;
- Стиль, кептин оозеки жана жазма стили;

-Көркөм стиль;
-Расмий эмес иш кагаздары: тил кат, ишеним кат;
-Дарек; Телеграмма; Кептин стилдери боюнча машыгуу иштери деген темалар камтылган.

Ал эми «Лексика, фразеология, лексикография жана кеп маданияты» аттуу бөлүмдө:

- Кыргыз тилинин сөздүк кору;
 - Диалектилик жана кесиптик сөздөр;
 - Терминдер;
 - Эскирген жана жаңы сөздөр;
 - Фразеология жана лексикография жөнүндө түшүнүктөр берилген.
- «Сөз жасоо жана орфография» деген бөлүмдө болсо:

Сөз жасоонун морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык жолдору;

- Кош, кошмок, кыскартылган сөздөр;
- Орфографиянын негизги эрежелери;
- Сөздөрдү бирге, бөлөк жазуу жана араларына дефис коюп жазуу эрежелери тууралуу темалар ачылган.

«Морфология, орфография жана кеп маданияты» деп аталган бөлүмдө сөз түркүмдөрү:

- Зат атооч (жөндөмө, сан жана таандык категориялары, зат атоочко морфологиялык талдоо жүргүзүү тартиби);
- Сын атооч (даражалары, сапаттык жана катыштык сын атоочтор, алардын заттык мааниде колдонулушу,
- Сын атоочту морфологиялык жактан талдоонун тартиби);
- Сан атооч (грамматикалык түзүлүшүнө жана маанисине карай бөлүнүшү, жөндөлүшү, жазылышы, сан атоочко морфологиялык талдоо жүргүзүү тартиби);
- Ат атооч (түзүлүшүнө карай бөлүнүшү, ат атоочтун жөндөлүшү, жазылышы, морфологиялык талдоо жүргүзүү тартиби);

-Этиш (ыңгайлары, мамилелери, чактары, морфологиялык талдоо жүргүзүү тартиби) кенен берилип, машыгуу жана көнүгүү жумуштары, мисалдар менен кенен берилген.

Аягында 6-класста өтүлгөн материалдарды бекемдөө жана бышыктоо материалдары тууралуу атайын бөлүм каралган. [111] Албетте, булар кыргыз тилин окутуу боюнча КРнын Билим берүү жана илим министрлиги жана Кыргыз билим берүү академиясы тарабынан окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11-класстары үчүн түзүлгөн «Кыргыз тилинин программасына» [51] негизделип түзүлгөндүгүн белгилейбиз.

Китептеги материалдардын берилиши тууралуу баяндадык, бул эмнени окутуш керек деген суроого жооп болду десек болот. Мындан ары окутууда кандай ыкмалар, методдор колдонулуш керек деген маселенин айланасында сөз кылалы. Адегенде, жалпы педагогикада колдонулуучу методдорду эске салсак. Жалпы педагогикада методдор бири-биринен өздөрүн таанып-билүү мүнөздөрү аркылуу айырмаланган окутуунун төмөнкүдөй методдору бар: *Түшүндүрүү көрсөтүү; Репродуктивдүү т.а., мугалимдин айтып бергенин кайталап аткаруу; Проблемалык окутуу; Изденүү.*

Негизинен, окутуунун методдору ар түрдүү белгилерине карата классификацияланат, алардын кээ бирлери активдүү, кээ бирлери пассивдүү методдор деп аталат. Активдүү методдорго окуучулардын өз алдынча иштеген иштери кирет. Алсак, лабораториялык метод, курчап турган чындыкка, турмуштук чыгармачылыкка карай байкоо жүргүзүү, эксперимент жасоо, экскурсияга чыгуу жана китеп менен иштөө методу. Ал эми пассивдүү методго окуучулардын уккандары жана көргөндөрү, алсак, мугалимдин аңгемеси, лекциясы, түшүндүрүүсү, демонстрациялап көрсөтүү методу кирет.

Кийинки учурларда окуучулардын дүйнөнү таанып билүү жөндөмүн өнүктүрүүгө карай окутуу методунун жаңы классификациясы сунуш кылынды. Атап айтсак, *түшүндүрүү-иллюстрациялоо методу* кирет. Мында окуучу ар түрдүү ички формалар (айтып берүү, лекция, сүрөттөр, реферат,

слайд, үн жана видео тасмаларды демонстрациялоо) аркылуу даяр билим алат. Кийинкиси – *эвристикалык метод* (же болбосо жарым-жартылай изденүү методу). Мында окуучу мугалимдин жетекчилиги астында өз алдынча жаңы билим алат. Бул жерде мугалим өзү да сабакка абдан тыкыр даярданууга милдеттүү жана окуучуга фасилитатор болуп, кандай булактарга таянуу керектигин эскертип отурат. Акыркысы *изилдөө методу* – методдун бул түрү класстан тышкары иштерде, өз алдынча иштөөдө, класстык сааттарда (эксперимент жүргүзүүдө) колдонулат. Бирок окутуунун методдорунун бул классификациясы мурдатан колдонулуп келген салттуу методдорду эски деп, кээ бирлерин жокко чыгарган учурлары да кездешет.

Кыргыз тилин окутуунун өзүнө мүнөздүү болгон салттуу методдору булар: 1) мугалимдин сөзү; 2) аңгемелешүү; 3) тилдик көрүнүштөрдү талдоо (грамматикалык талдоо); 4) көнүгүү, машыгуу; 5) көрсөтмө куралдарды пайдалануу (схема, таблица, карточка ж.б.); 6) окуу китеби менен иштөө. Аталган методдор билим алуунун булагы болуп эсептелет.

Мына ушул жогорудагы салттуу методдорду жетекчиликке алып, окутуунун бүгүнкү күндүн талабына ылайык жаңы методикалык ыкмаларды жайылтуу жүрүп жаткандыгынан да кабардарбыз. Маселен, ***башка сабактар менен интеграциялап (салыштырып) окутуу методу*** (мында кыргыз тилди – адабият, тарых, география, астрономия, философия ж.б. сабактардын материалдары менен салыштырса болот. Мисалы, кыргыз тили менен кыргыз адабиятын, же болбосо кыргыз тили менен тарыхты интеграциялап окутууда оккчулар бир эле мезгилде тарбия да, билим да алышып, алардын жан-дүйнөсү азык алуу менен коомго карата көз карашы өзгөрүп, түшүнүктөрү менен дүйнө таанымдары жанданат); ***окуу-таанып билүү чыгармачылыгын уюштуруу жана ишке ашыруу методу*** (мында мугалим өзүндөгү бардык шыктараметин, чыгармачылыгын, фантазиясын колдонсо болот. Негизинен жаңы билимди окуучулар мугалимдин айтып берүүсү боюнча алышат. Ошондуктан мугалимдин сүйлөгөн сөзү таза, мазмундуу, ыраттуу, ачык, так, түшүнүктүү, кызыктуу, далилдүү жана тыянактуу, көрсөтмөлүү болушу керек.

Мугалимдин түшүндүрүшүнө жаңы грамматикалык эрежелерди, аныктамаларды, терминдерди, жаңы сөздөрдүн маанисин түшүндүрүү, окуучулардын суроолоруна жооп берүү, окуу китептериндеги материалдарды толук айтып берүү, программалык материалдардын негизинде окуучулардын аң-сезимин кеңейтүү ж.б. кирет); **стимулдаштыруу жана мотивациялоо методу** (окуучулардын активдүүлүгүн артыруу максатында мугалим аларды дайыма багыттап, жоопторуна же иш аракеттерине карата мактоолорду айтып, алкыш жарыялап, кубаттап жана шыктандырып (мотивация берип) турушу керек. Мугалимдин позициясы – окуучуга дайыма түрткү берип, анын колунан бардык иш келет экендигин ишендирүү); **мугалимдин жетектөөсү жана окуучунун өзүн өзү жетектөө методу** (мында мугалим окуу процессин башынан аяк фасилитатор катары жетектеп жүрүп отурат, ал эми окуучу мугалимдин көрсөтмөсү аркылуу өзүн өзү көзөмөлдөп, билим алууга болгон өз алдынча иш аракеттерди жасап, туура жыйынтыктарга жете алат); **текст менен иштөө жана текстти майда бөлүкчөлөргө бөлүп дифференциациялап окутуу** (Текст менен иштөө абдан таасирдүү. Тыныш белгилерин жана тынымды туура колдонуу менен окулган кызыктуу текстти угуу жана талдоо окуучулардын эсте сактап калуусун күчөтөт. Текст сүйлөмгө караганда узун келип – өз ичинен бөлүмдөргө, абзацтарга бөлүнөт. Анын өзүнө тиешелүү негизги ою, темасы жана аталышы болот. Окуучулардын жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу шартындагы окутуу (дифференциация) аркылуу грамматиканын бөлүктөрү өздөштүрүүгө арналган тексттерди майда подтексттерге бөлүп, ар бирине темачаларды коюу менен негизги мааниге түшүнө алышат. Демек, ушулардан тексттин бир бүтүндүгү даана билинет); **оюн аркылуу жаңы сабакты бышыктоо методу** (сабакта колдонулуучу оюн окуу процессин активдештирүүгө окуучулардын таанып билүү жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө эмгекке тарбиялоого, алган билимин тереңдетүүгө, логикалык ойлосун жана ой жүгүртүүсүнө жардам берет. Мугалим кыргыз тил сабагында жөн эле максатсыз оюнду эмес дидактикалык оюнду окутууга жана тарбиялоого жардам берүүчү оюнду колдонушу керек.

Окуу процессинде дидактикалык оюнду колдонуу окуучулардын сабакка болгон кызыгууларын гана өстүрбөстөн, билимди жеңил өздөштүрүүгө, бышыктоого чоң жардам берет); **интеграциялык, интерактивдик жана иновациялык методдор** ж.б. Бул методдор тууралуу абдан эле көп сөз кылсак болот.

Учурда кыргыз тилин окутуунун методикасы илимде жана практикада “интерактивдүү” деп аталган методдорду колдонуу тууралуу көп жазылып, көп айтыла баштады. Методикалык эмгектерге талдоо жүргүзүп, окуп-үйрөнүү менен интерактивдүүлүк бул өзүнчө бир метод эмес экендигин, айрым методисттер аны методдордун системасы катары карашса, кээ бир эмгектерде интерактивдүүлүк стратегия деп түшүндүрүшөт. Биз аларга таянуу менен интерактивдүүлүк окуучулардын сабак процессиндеги интерактивдүүлүгүн камсыз кылган методдордон турган окутууда азыркы негизги багыты жана талабы катары карап, ошол негизде окутууда колдонууну натыйжалуу деп эсептейбиз. Ошондуктан интерактивдүү методдорду колдонуп окутууда окуучулар жалпы грамматикалык материалдарды толук өздөштүрүп, сөз байлыктарын байытып, кепте колдонулушу боюнча жалпы маалыматтарды негиздеп, кийин аларды бышыктоо, жалпылаштыруу учурунда колдонууну сунуш кылабыз. Анткени интерактивдүү методдор окуучулардын тигил же бул тилдик-кептик көрүнүштөр боюнча белгилүү бир билимдерге ээ болгондон кийин, алар боюнча жеке жыйынтык чыгарып, ал, боюнча жекече көндүмдөргө ээ болууга багытталган методдор.

Андай методдордун катарына глобалдык билим берүү, инклюзивдик билим берүү, “Инсерт” стратегиясы, “Мээге чабуул” ыкмасы, сынчыл ойломду өнүктүрүүдөгү окуу жана жазуу, “Блумдун ромашкасын” же кластер түздүрүү ж.б. кирет. Эгерде окуучулар аталган ыкмалар менен биринчи жолу иштеп жатышса, мугалим түшүндүрмө берип, окуучулардын активдүү катышуусу менен коштолот. Кызыктуу сабактар аркылуу окуучулар сабакты мыкты өздөштүрүп, коомдун бир мүчөсү катары билим багажы толтура алышат. Мындан кийинки тапшырмалар окуучулар тарабынан жупташып, команда

болуп, же парталар боюнча өз алдынча иштешет. Соңку мезгилдерде мектеп практикасында жогорудагылардай жаңычыл окутуу формалары колдонулган билим берүүнүн натыйжалуулугу, ийгиликтүүлүгү мугалимдер тарабынан да, методисттер тарабынан да айтылып келүүдө.

Коомдун өнүгүшү, илим-билимдин интеграцияланышы – адамдардын инсан катары өзүн-өзү таанып билүүсүнө жакындашуусу менен да түшүндүрүлөт. Демек, азыркы мезгилдеги дүйнөдөгү мындай процесстер билим берүү жана тарбиялоого жаңы технологияларды киргизүүнү жана мурдагы салттуу окутууну замандын талабына ылайык жаңыртууну сунуштап отурат. Натыйжада, окутуунун сапатын жакшыртуу максатын көздөгөн *инсанга багыттап окутуу методу* практикага киргизилип олтурат. Мына ушул жерден “Инсан” деген сөздү чечмелеп алсак. Бул жөнүндө “Инсан (личность) – жеке бөтөнчөлүгү (индивидуалдуулугу) коомдук-тарыхый шарттарга жараша калыптанган адам”. Бул түшүнүк окутуу менен байланышканда, инсанга багытталган окутуу (лично-ориентированное обучение) – көңүл борборуна баланы койгон окутуу дегенди түшүндүрөт. Авторлор муну И.С.Якиманскаянын: “окуучуну бүтүндөй билим берүү процессинин башкы каарманы катары таануу” деген пикири менен далилдешет [30, 18-б.]. Демек, инсанга багыттап окутуу окуучунун иш-аракетинен көз каранды болуу менен бирге, мында окуучунун көз карашы – дитин коюп аткаруудан активдүү чыгармачылыкка – өзгөрөт, ой жүгүртүүсү рефлекстүү жана натыйжага багытталган мүнөздө болоорун белгилеп кетсек болот. Натыйжада, окуучунун аракети биринчи орунда болуп, ал иш аракет тиешелүү баасын алуу керек. Окуучулар үчүн эң негизги маселе – өз иш-аракетине болгон баа. Бул методду колдонууда окуучу окуу процессинде мугалимдин тең укуктуу өнөктөшү болуп, мугалим өздөштүрүлө турган материалды окуучуну мажбурлабай, өз алдынча ой жүгүртүп, өздөштүрүүсүнө ыңгайлуу шарт түзүшү керек. Мында окуучунун шыгы, жөндөмү биринчи орунга чыгат.

Кыргыз тили сабагынын методикалык мазмунун соңку талаптарга ылайык түзүүгө текстти талдоо жана текст түзүү иштери да маанилүү роль ойнойт. Бул тууралуу биз жогоруда да кенен токтолдук. Кыргыз тили мугалими тексттин философиялык, лингвистикалык жана педагогикалык табиятын жеткире түшүнүп, текстке чейинки, текст менен жана тексттен кийинки өткөрүлүүчү иш-аракеттерди алдын ала пландап алышы талап кылынат. Ал эми окуучуларга текст түздүрүүдө абстрактуу, окуучунун жашоо-турмушунан алыс болгон темалар эмес, күндөлүк жашоодо окуучу дайыма дуушар болгон окуя, көрүнүш, маселелер, окуучу кызыккан суроолордун негизинде аныкталышы керек. Мисалы, “мага жаккан адамдардагы сапаттар”, “мен жек көргөн сапаттар”, “айылымдын сыймыгы”, “мен жакшы көргөн кесип”, “бөбөгүмдүн жоруктары”, “биздин огород”, “менин айылым”, “менин көчөм” ж.б.

Натыйжада, кыргыз тили сабагынын методикалык мазмунун жакшыртуунун негизги шарттарын жалпылаштырып төмөнкүдөй берүүгө болот.

3-схема. Кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну

1.4. Кыргыз тили сабагын уюштуруп, өткөрүүгө карата мугалимге коюлуп жаткан азыркы талаптар

Кыргыз тилин окутуунун, жалпы эле таалим-тарбия берүүнүн, кандай гана мыкты технологиялары иштелип чыкпасын, окутуунун интерактивдүү методдору колдонулуп, мыкты каражаттары жасалбасын, билим берүүдө, сабак өтүүдө башкы жана чечүүчү фигура мугалим болуп келген жана кала берет. Окутуу, билим берүү – бул, баарынан мурда, коомдук, турмуштук суроо талаптарга, муктаждыктарга жараша жандуу адамдардын, жандуу жана максаттуу, биргелешкен иш-аракети жана алардын натыйжасы. Ошондуктан сабак жана анын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары тууралуу сөз кылууда, ал сабакты пландап, уюштуруп, өткөрүүчү мугалимдин педагогикалык иш-аракеттерин, инсандын педагогдук сапаттарын, профессионалдык чеберчиликтерин, мугалимге коюлган азыркы талаптарды аныктап, тактап алуусу зарыл.

Өз изилдөөбүздүн максатына ылайык ондогон мектеп мугалимдери менен аңгемелешип, тесттик суроолорду берип, жоопторду алып, талдап, жалпылаштырып келебиз. Алардын ичинде, кыргыз тили мугалимдеринин өздөрүнүн мыйзамдуу укуктары менен милдеттери тууралуу да суроолор болду. Алынган жооптордон кыргыз тили мугалимдеринин басымдуу көпчүлүгү өздөрүнүн милдеттери боюнча маалыматтары болуп, ал эми укуктары боюнча аз биле тургандыгы айкын болду, бул маселеге атайын кайрылуунун зарылдыгы байкалды.

Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамынын 29-статьясында мугалимдин укуктары менен милдеттери тууралуу мындай деп жазылган:

Педагогдор төмөнкүлөргө укуктуу:

- педагогдук ишти уюштуруунун усулдары менен формаларын эркин тандап алууга;
- педагогдук алдыңкы тажрыйбаны практикада колдонууга;

- өз аброюн жана кесиптик кадыр-баркын коргоого;
- кесиптик ишмердүүлүгү үчүн тиешелүү шарттарды талап кылууга;
- Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн мамлекеттик башкаруу борбордук органы аныктаган тартипте мамлекеттин эсебинен өзүнүн кесиптик деңгээлин жана квалификациясын жогорулатууга.

Педагогдор төмөнкүлөргө милдеттүү:

- педагогдук этиканын нормаларын сактоого;
- окуучулардын мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптарынан төмөн болбогон деңгээлде билим берүү программаларын өздөштүрүшүн камсыз кылууга;
- окуп жаткандардын өз алдынчалуулугун, окууга чыгармачылык менен мамиле жасоосун өнүктүрүүгө, жүрүм-турумдун жогорку адеп-ахлактык нормаларын калыптандырууга;
- өзүнүн кесиптик деңгээлин дайыма өркүндөтүүгө жана квалификациясын кеминде 5 жылда бир жолу жогорулатууга;
- окуп жаткандарга карата күч жана моралдык зомбулук көрсөтүү методдорун колдонбоого” [1].

Мыйзамды талдап, түшүндүрүүгө аракет кылалы.

Демек, кыргыз тили мугалими кыргыз тилин окутуунун формалары менен методдорун эркин талдап алууга толук укугу бар. Бул – мыйзам тарабынан мугалимге берилген чоң укук жана жоопкерчилик. Тилекке каршы, практикада, кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүдө көрсөтүлгөн мыйзамдык талап дайыма эле сакталбайт. Буга мектеп жетекчилиги да, кыргыз тили муалими да күнөөлүү. Мектеп дирекциясы жогору жактан түшкөн, көрсөтүлгөн тапшырмалар боюнча мектеп мугалимдерине “сабакта интерактивдүү методдорду, жаңы технологияларды колдонууга”, “ар бир сабакта техникалык каражаттар, көрсөтмө куралдар болсун” жана башка талаптарды коет. Мугалим каяша айтпай, ар бир тапшырманы, ар бир талапты колунан келишинче аткарууга аракет кылат.

Түпкүлүгүндө, бул – туура эмес. Бул – мугалимдин мыйзамдуу укуктарын тебелегендик. Азыркы кыргыз тили мугалими сабак өтүүдө төмөнкүдөй жөндөмдөргө ээ болушу талап кылынат:

1. *Өз кесибин сүйүү.* Балдар менен иштөөдөн ырахат алуу. Окуучуларды бириктире, өзүнө тарта алуу, алардын сыйлоосуна ээ болуу, окуучунун окуучулук позициясын эске алуу, алардын психологиялык ал-абалына жараша мамиле кылуу, окуучулар менен тил табыша алуу, сабакка байланыштуу болобу, же класстан тышкары коомдук иш-чараларды мүмкүндүгүнө жараша гумандуу иш жүргүзө алуу, окуу ишмердигин уюштура билүү, аткарылган жумуштун жыйынтыгын чыгара алуу.

2. *Өз максатын так аныктай алуу.* Окутуунун максат-мазмунун билүү, аларды так, түшүнүктүү, көрсөтмөлүү, жеткиликтүү, кызыктуу кылып түшүндүрө алуу, максатка жетүү үчүн милдеттерин тактап алуу, окуучулардын таанып-билүү кызыкчылыктарын өнүктүрүүгө жана руханий суроо-талаптарын канагаттандыра алууга, алардын активдүүлүгүн арттыра алуунун ык-жолдорун, каражаттарын жана формаларын колдоно билүү.

3. *Баарлашуу жөндөмү.* Окуучулар, алардын ата-энелери, кесиптештер, мектеп жетекчилери менен педагогикалык максатта жагымдуу мамилени, алаканы түзө алуусу. Карым-катыш, байланыш түзө билүү. Сүйлөшө алуу жөндөмдүүлүгү.

4. *Окуучуларды өзүнө тарта билүү.* Кыргыз тили мугалимдери үчүн окуучуларды тарта алуу, кызыктыра алуу, көңүлүн бурдуруу, ишендирүү жана ынандыруу өзгөчө мааниге ээ. Ал үчүн мугалим кыргыз тили боюнча окуу китептеринде жазылган, түшүнүүгө өтө татаал аныктамаларга, эрежелерге негизги басымды койбостон, жандуу тилге, жандуу сүйлөшүүгө, тил байлыктарына, кепке, көркөм тексттерге таянуусу талап кылынат.

5. *Дайыма изденүүчүлүк.* Мыкты, өз кесибин сүйгөн мугалим үчүн ар бир сабакта изилдөөнүн элементтери болот. Билим берүү процессинде ийгиликтер, табылгалар, тажрыйбалар мугалим тарабынан талдоого алынат. Демек, ар бир сабак – бул изилдөө, аныктоо жана табылга.

6. *Таанып-билүүчүлүк.* Мугалим изденүүчү, өзүнүн теориялык билимин, практикалык ишмердигин дайыма толуктоочу, өркүндөтүүчү окутуунун жаңы технологиялары менен кабардар болушу керек. Демек, мугалим билим берүүнүн мезгил талабына жооп бергендей деңгээлде өзүн тарбиялай алган, окуучуларды билим менен сугара алган жөндөмгө ээ болушу зарыл.

Айтылып өткөн жөндөмдөр менен катар сабакты тиешелүү деңгээлде өткөрөмүн деп максат кылган мугалим сабака абдан даярданып, бир кыйла ырааттуу иштерди аткарышы кажет болот. Бул жөнүндө: «жаңы теманын негизги идеясын таап, ага ылайык жаңы маалыматтарды жеткиликтүү бере алат; жаңы маалыматты практикада колдонуунун ыгын түшүндүрүп, ага окуучуну машыктырат; баланын акыл сезимин, ой туюмдарын сынап, проблемалуу жагдай түзүп, сынчыл ойломун ойготуп, проблемаларды чечүүгө үйрөтөт, ага машыктырат...» [89, 5-б.]. Берилген иш аракеттер абдан туура белгиленген.

Мугалимдин жөндөм шыгы, сапат-касиеттери, жалпы эле педагогдун ишмердүүлүгүндө ээ болуучу иш билгиликтери соңку мезгилде атайын компетенциялар менен аныкталып, педагог, анын ичинде, кыргыз тили мугалими төмөнкүдөй компетенттүүлүктөргө эгедер болуулары талап кылына баштады:

- ∞ жалпы маданий компетенттүүлүк;
- ∞ социалдык-экономикалык, укуктук компетенттүүлүк;
- ∞ психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүк;
- ∞ методологиялык компетенттүүлүк;
- ∞ илимий-теориялык компетенттүүлүк;
- ∞ коммуникативдик компетенттүүлүк;
- ∞ кесиптик-технологиялык компетенттүүлүк.

«Аталган компетенттүүлүктөр өз-өзүнчө бөлүнгөн, өз алдынча гана колдонулган жөндөм, сапаттар эмес, алар бирин экинчиси шарттап, бирин-бири толуктап, бирдиктүү бир бүтүндүккө бириккен, бүтүндүктө гана

күтүлгөн натыйжаларга жетишүүгө өбөлгө болуучу түшүнүктөр болуп саналат» [124, 156-162 бб.].

Педагогикалык психологияда “Мугалимдин психологиясы” деген атайын бөлүмдө мугалимдин кесиптик өзгөчөлүктөрү, коомдогу ролу, сапат-касиеттери, жөндөм-шыгы тууралуу маселелер кеңири чечилип, мугалимдик кесип «адам – адам» тибиндеги кесип деп бааланат. «Адам – адам» тибиндеги кесип ээлеринин ишмердигинин негизин адамдар менен карым-катнаш жасай алуу, сүйлөшүү, пикир алышуу иш-аракеттери түзөт.

Кыргыз тили мугалими өз эне тилин сүйүшү керек, тарыхын билиши керек, эне тилинде таза сүйлөп, жазуу маданиятына ээ болушу керек, өз предметинин бардык системасын мыкты өздөштүрүүсү керек, сабакка даярданууда болгон чыгармачылык дараметин салып иштөөсү керек, өзү окутуп жаткан ар бир окуучу менен тил табыша алуусу керек, кесиптештери менен жакшы мамиледе болуусу керек, сабакта убакытты туура бөлүштүрүп, туура пайдалана билүүсү керек. Орустар айткандай «Время – деньги». Демек, 45 мүнөттүн ээси, ханышасы же падышасы мугалим. Мыкты мугалим – сабакка өмүр бою даярданат. Мугалимдин иши сабак өткөрүү болгондуктан, даярданбай эле китепке таянып же болбосо жадымындагы маалыматтар менен өтө берээрмин дебестен, сабактын бардык жагдайларын ойлонуштуруп өтүүсү талап кылынат.

Мына ушул жерде сабакты пландоо деген маселе турат. Сабакты пландоодо мугалим кандай маселелер тууралуу ойлонушу керек? Бул тууралуу С.К.Рысбаев мындай дейт: «- бул адабий (же грамматикалык) материал окуучу үчүн эмнеге керек? - бул адабий (же грамматикалык) материалды окуучу турмушунда качан, кантип колдонот? – бул сабакта мен окуучуну эмнеге жана кантип машыктырам?» [87, 11-б.] Ооба, чынында эле, мугалимдин жогорудагыдай маселелер тууралуу ойлонуусу өтүлө турган сабактын өзөгү болуу менен бирге максатына жеткен мыкты сабак болооруна шек күмөн болбоо керек. Тактап айтканда, сабакты уюштуруу үчүн түркүн

идеялардын болушу, сабактын негизги стерженин түзүп, негизги идея – анын максатын аныктайт.

Көрүнүктүү педагог В.А.Сухомлинский айткандай «Сабак – бул мугалимдин жалпы жана педагогдук маданиятынын күзгүсү, анын интеллектуалдык деңгээлинин өлчөмү, анын билим маалыматынын көрсөткүчү» [101, 187-б.]. Бул жерде мугалимдин билим деңгээли, устаттыгы, чыгармачылык менен иштөөсү чоң мааниге ээ. Мугалимдин илимий-методикалык даярдыгы канчалык терең болсо, сабак да ошончолук кызыктуу жана жандуу уюштурулат.

Учурда жалпы педагогика жана психология илимдериндеги жабылыктарга карай сабактын системасы уламдан улам өркүндөтүлүүдө, жаңыланууда. Мындай өзгөрүүлөр өз таасирин сабакка да тийгизери белгилүү. Андыктан сабактын мазмуну жана формасы улам барган сайын өркүндөтүлүп жатат. Мунун артыкчылыгы мына мында, ал окуучунун көңүл буруусун, эсте сактап калуусун, ой жүгүртүүсүн, кызыгуусун, табигат берген жөндөмүн, эркин, эмоциясын өнүктүрүүгө багыттайт. Мында мугалим өздөштүрүлүп жаткан теманын негизги учурларын аныктоого, аларды башкалар менен салыштырууга, өзүнүн оюн ырааттуу билдире алууга окуучуларды үйрөтүү керек; ошондой эле окуучунун өз алдынча иштей билүүсүнө, тапшырмаларды аткаруусуна мугалимдин көз салып туруусу зарыл. Бул үчүн, баарынан мурда, сабакты уюштуруунун шартын жакшы билүү керек. Бизде анын эки шарты белгилүү: педагогикалык жана дидактикалык.

Педагогика илимдериндеги жаңылыктарга таянып [120, 171-б.], булардын биринчисине тиешелүү төмөнкүдөй шарттарды белгилөөгө болот:

- а) теориялык-методикалык даярдыгы бар мугалимдин болушу;
- б) сапаттуу окуу китеби, көрсөтмө курал, техникалык каражаттар;
- в) мугалим менен окуучунун ортосундагы жагымдуу мамилелер ж.б.

Ал эми дидактикалык шарттарга мына булар мүнөздүү: тилдик материалдын мазмуну соңку жабылыктардын деңгээлинде болушу; окуучулардын психологиялык жана өздөштүрүлүп жаткан материалдын

өзгөчөлүгүн аныктоо, ага ылайык окутуунун методдорун, ыкмаларын тандап алуу.

Бир сөз менен айтканда мугалимдерде төмөнкүдөй сапаттардын болушун педагогикалык психология зарыл деп эсептейт: адамдар мене сүйлөшүү, иштөө мезгилинде өзүн эркин алып жүрө алуу, андан ырахат алуу, пикир алышууга, сүйлөшүүгө чоң маани берүү, башкалардын кубаныч-кайгысын бөлүшө алуу, сөздү уга билүү, кругозорунун кеңдиги, жогорку деңгээлдеги сүйлөө маданияты, оюн так, жеткиликтүү билдире алуу ж.б.

Кийинки кездерде педагогика, психология илимдериндеги жаңылыктарга байланыштуу алдыңкы мугалимдердин тажрыйбаларында сабактын ар кыл формалары колдонулууда: сабак-семинар, сабак-зачет, сабак-конференция, сабак-практикум, сабак-долбоор, сабак-иллюстрация, сабак-сахна, сабак-экскурсия, сабак-диспут ж.б. Мына ушул жагынан алып караганда, мугалим – жаратман, мугалим – чыгармачыл, мугалим – психолог, мугалим – актёр, мугалим – актриса, мугалим – лектор, мугалим – спикер, мугалим – экскурсовод, мугалим – методолог, мугалим – практик, мугалим – теоретик, мугалим – сүрөткер, мугалим – искусствовед деген сыяктуу кесип ээлерин бир эле учурда аткарууга милдеттүү кесиптин ээси болушу керек.

Жыйынтыктай айтканда, деги эле сабактын кайсы түрү, кайсы формасы колдонулбасын, ал окуучуларга терең билим жана тарбия берүү максатын жүзөгө ашырууга багытталыш керек.

1.5. Кыргыз тили мугалиминин кесипкөйлүк жана маданий компетенттүүлүгү

Мугалим башка кесиптердин баарын жараткан бир гана кесип. Ал ар бир окуучунун ичиндеги потенциалын ойготуп, алардын мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга жардам берет. Америкалык публицист, котормочу жана диний ишмер Уильям Эллери Чаннинг «Дүйнөнүн чыныгы жана кеңири маанисинде балага билим берүү мамлекетти башкаруудан чоңураак» деген пикирин баса белгилейт. Чынында эле, «окутуу», «билим берүү», «тарбиялоо» деген терминдер жашоо деген чындыктын пайдубалы сыяктуу. Бул процесстер «мугалим», «окутуучу», «тарбиячы», «насаатчы» деген кесиптердин жардамы аркылуу ишке ашаары да белгилүү. Бирок, ал кесипке ээ болгондордун алдында чоң жоопкерчилик турат. Бул тууралуу мындай эскертүү бар: «...эзелтеден бери калаткан элдик мугалимдин жолун улантып, «улуутубуздуң уул-кызын адам кылуу» деген улуу вазийпаны аткаруу жолуна түштүңүз. Демек, улут баласынын тагдыры – сиздин колуңузда, жылуу алаканыңызда. Сиз аны өз балаңыздай алпештеп, анын билеги ооруса, сиздин жүрөгүңүз ооруп, келечек тагдыры үчүн отко, чокко түшөсүз...» Ооба, чынында эле, мугалим үчүн жаш муунду окуутуп-тарбиялоо – өзүнүн адамкерчилигинин алдында да, мекенинин алдында да, коом алдында да өтө оор милдет, чоң жоопкерчилик [87, 3-б.].

Мына ушул жоопкерчиликти аркалоо үчүн мугалим кандай болуусу керек? деген суроонун тегерегинде сөз кылып көрөлү. Сөз алдында педагогока илимдеринин доктору, окумуштуу, профессор Рыспаев Сулайман Казыбаевичтин иштеп чыккан мугалимдин антын берүүнү туура көрдүк. (дал өзүндөй өзгөртүүсүз беребиз)

КЫРГЫЗСТАН МУГАЛИМИНИН АНТЫ

Мен Кыргыз Республикасынын мугалими катары:

- улутубуздун эзелтеден мурас болуп келаткан уңгулуу урпак тарбиясынын учугун татыктуу улантууга;
- улуу Манас бабабыздын осуяттарын жаш муундардын аруу жүрөктөрүнө жеткирип, элибиздин биримдиги менен бакубаттуулугун, мамлекетибиздин көз карандысыздыгы менен бүтүндүгүн коргогон патриот уул-кыздарды тарбиялап өстүрүүгө жана аларга жеке үлгү болууга;
- даанышман бабаларыбыздын акыл-ой мурастарын, элибиздин жан дүйнөсүн ээлеген ыйык ата салттарын касиеттүү Ала-Тообуздун келечек ээлерине көөнөртпөй жеткирүүгө;
- эне тилибиз менен Ата Мекенибиздин намысына жараган, аларды өнөр-билими менен дүйнөгө таанытып, интеллекти бийик, руху терең инсандарды мектеп партасында калыптандырууга бүткүл акыл-сезимим менен адал эмгегимди жумшоого;
- элибиздин гүлдөп өскөн тынч күндөрүндө да аны адал ниет менен сүйүүгө жана ага ак дилден кызмат кылууга [87, 274 б.]

АНТ БЕРЕМИН!

Бул ант 2004-жылдын 4-октябрында КРнын мугалимдеринин кесиптик майрам күнүндө Ала-Тоо аянтында өткөн салтанатта окулган.

Антта кыргыз улутуна тиешелүү бардык жагдайлар камтылып, мугалимди жан дүйнөсү менен берилип иштөөгө милдеттендирген, «мен мугалиммин» деген ар бир агартуучуну селт эттирген бийик сөздөр айтылгандыгына күбө болдук. Ушуну менен катар, ар мугалимде этикалык принциптер, инсандык жана адистик сапаттардын болушу шарт. Маселен, мугалим өзүн этика жагынан «коомдун күзгүсү жана үлгүсүмүн» деп эсептей алат, *эгерде:*

- ▶ кесипкөй болсо;
- ▶ жоопкерчиликтүү болсо;
- ▶ абийри таза болсо;
- ▶ калыс болсо;
- ▶ чынчыл болсо;
- ▶ сабырдуу болсо;
- ▶ демилгелүү болсо;
- ▶ адамгерчиликтүү болсо;
- ▶ ар-намыстуу болсо;
- ▶ маданияттуу болсо.

Демек, саналып өткөндөрдүн бардыгын бир учурда карманыш бир эсептен оор, экинчиден сыймык боло алат деген ойдобуз.

Орустар айтмакчы, мугалим бул «человек с большой буквой» – это тот человек, который умеет любить и ценить жизнь во всех её проявлениях, несмотря на любые невзгоды, и тот, на которого хочется равняться!». Андыктан, улууттун уул-кызын адам кылуу, инсан кылуу вазийпасын аткаруу үчүн мугалимде төмөндөгүдөй инсандык сапаттардын калыптаншы шарт: *толеранттуулук, мекенчилдик, жаратмандык, улутмандык, гумандуулук, эрктүүлүк, чынчылдык, ийкемдүүлүк, туруктуулук, адилеттүүлүк, адамгерчилик, сабырдуулук, мээримдүүлүк, маданияттуулук, калыстык, ыймандуулук, адептүүлүк, акыл-эстүүлүк, жан-дүйнөсүнүн тазалыгы, эне тилин жана мекенин сүйүү*. Ушул сапаттардан улам «идеал» деген түшүнүк эркисизден эске келет.

Идеалдуу адам, же идеалдуу мугалим деген бардык жагынан мыкты «төгөрөгү төп келген», өз ишин мыкты билген, кийген кийими менен жүрүм-туруму дал келип, сүйлөгөн сөзү, үнүнүн тону, ритми жагымдуу, лексикасы бай болуп, жагдайлар менен кырдаалдарга маани берүүдө өтө кылдат, кыймыл-аракети орду менен кылган адам. Ар бир кесип – ардактуу. Дарыгер да, саанчы да, жолчу да, сакманчы да, ширетүүчү менен тигүүчү да өз ишин мыкты билип, ишмердүүлүгүн бийик профессионалдык менен өтөйт. Эгер ал

чыны менен өз ишин сүйсө. Өз ишинин мыкты кесипкөйү болом дегендерде бир катар сапаттар болуу керек. Алсак, *өз ишине берилгендик; активдүүлүк; түшүнүктүүлүк; көндүм-билгичтүүлүк; тилектешиктик; кесиптешигерине болгон сый мамиле; камкордук; жоопкерчилик; адистик чеберчилик; уюштуруучулук; лидерлик; насаатчылык; изденүүчүлүк; башкаруучулук; тарбиялоочулук; кесиптик терең билим; билимин өркүндөтүүчүлүк; жаратмандык; иш билгилик; адамдар менен мамилелешүүчүлүк.*

Учурда «компетенттүүлүк» деген дагы бир терминди коомчулук, анын ичинде билим берүү жаатында, илимий чөйрөдө байма-бай колдонуп жатат. Бул деген сөз жөнөкөй маанисинде «иш билги» дегенди гана түшүндүрөт. Изилдөөбүздүн ишибиздин темасына карата мектепте кыргыз тили мугалиминин маданий компетенттүүлүгү же маданий ишбилгилиги кандай болуу керек экендигине токтололу. Адегенде, мугалимдин ишинин ийгиликтүү болушуна таасир этүүчү жагдайларды эске алып, мугалимдин иш билгилиги кайсы багыттар боюнча бааланышы керектигине көңүл буралы.

Багыттар төмөнкүлөр:

- педагогикалык кесиптик ишбилгилик;
- окутуу-үйрөтүү процессин уюштура билгичтик; инсандык психологияга аяр
- мамиле жасай билгичтик;
- билим деңгээлинин жетиштүүлүгү,
- тармактык билимдин бекемдиги;
- мугалимдик кесипке берилгендик, педагогдук ишмердүүлүктү аркалоо;
- окуу программалары боюнча түшүнүк, кабардарлык деңгээли; -
- коммуникабелдүүлүк;
- билимди, билгичтикти жана көндүмдү баалай алуу, баалоо критерийлерди -
- билүү; башка өзгөчөлүктөр (квалификацияны жогорулатуу, мыйзамдуулукту билүү ж.б.)

Ушул багыттардын негизинде, кыргыз тили мугалими кандай маданий компетенттүүлүккө ээ болушу керектигин чечмелеп, аны таблицкага жайгаштырып көрөлү:

<p>Мугалимдин ишбилгилиги боюнча багыттар</p>	<p>кыргыз тили мугалими кандай маданий компетентүүлүккө ээ болушу</p>
<p>Педагогикалык кесиптик ишбилгилик</p>	<p>Мугалимдин,</p> <ul style="list-style-type: none"> – темага жана тиешелүү билим тармакка байланыштуу белгилүү бир даражада маалыматы болуу керек; – предметти, түшүнүктөрдү, аткара турган иштерди так билүүсү керек; – окуу материалына төп келген ыкманы жана окутуу технологиясын, кошумча материалды колдоно билүүсү керек; – өзү окуткан предметке байланыштуу эреже, теория, аныктама, принцип, түшүнүктөрдү жалпак тилде үйрөтө алуусу керек; – окуучулардын өтүлгөн темага байланыштуу суроолоруна жеткиликтүү жооп бере алуусу керек; – окуу предметке, сабакка шайкеш келген маалыматтык технологияларды пайдалана билүүсү керек.
<p>Окутуу-үйрөтүү процессин уюштура билгичтик</p>	<ul style="list-style-type: none"> – сабакты уюштуруу учурларын, сабактын түрлөрүн жана типтерин, заманбап формаларын так билүүсү керек; – предметтин өзгөчөлүгүнө, сабакта өтүлө турган материалга шайкеш келген методдорду жана технологияларды тандай билүүсү керек; – сабактын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу коопсуздук эрежелерин билүүсү керек; – убакытты туура бөлүштүрө алуусу керек.

<p>Инсандык психологияга аяр мамиле жасай билгичтик</p>	<p>– окуучулардын билимине, үйрөнүүсүнө алардын физиологиялык, психологиялык, сезимталдык жана социалдык жактан өнүгүүсү таасир бере турганын билүүсү керек;</p> <p>– окуучулардын жаш курагын эске алуу менен алардын дараметине, психологиялык абалына жараша мамиле кылууну өздөштүрүүсү керек.</p>
<p>Билим деңгээлинин жетиштүүлүгү, тармактык билимдин бекемдиги</p>	<p>– мугалимдин билим деңгээли, тармактык билиминин бекемдиги анын ишти так аткаруучулук кесипкөйлүгүнө байланыштуу экендигин түшүнүүсү керек.</p> <p>– өз ишинин профессионалы болуусу керек, себеби, профессионализм – иш билгиликтин негизин түзөт.</p>
<p>Мугалимдик кесипке берилгендик, педагогдук ишмердүүлүктү аркалоо</p>	<p>– кыргыз тили мугалими өз эне тилин сүйүп, эзелки тарыхын билип, аларды кийинки урпактарга таза сактап өткөрүп берүү – менин негизги милдетим деп эсептөөсү керек.</p>
<p>Окуу программалары боюнча түшүнүк, кабардарлык деңгээли</p>	<p>– кыргыз тилин окутуунун жалпы мыйзам-ченемдерин билүүсү керек;</p> <p>– КРнын жалпы билим берүүчү мекемелеринде кыргыз тилин окутуунун концепциясынан кабардар болуусу керек;</p> <p>– окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин 5-11-класстары үчүн түзүлгөн программа менен тааныш болуусу керек.</p>
<p>Коммуникабелдүүлүк</p>	<p>– класстын ичинде таасирдүү байланыш, мамиле түзө алуусу керек (окуучу-мугалим, окуучу-окуучу, мугалим-окуучу);</p>

	<ul style="list-style-type: none"> – мектеп жетекчилери, кесиптештери, башка кызматкерлер, ата-энелер жана кызматташ окуу жайлар, мектептер, мектептен тышкары уюмдар менен сүйлөшө алуусу керек; – суроону өз убагында, туура койо билүү, суроо берүүдө үндүн тонун окуучунун жаш өзгөчөлүгүнө карап өзгөртө алуусу керек; – оозеки пикир алмашууда үндү жана жесттерди таасирдүү колдоно (келбет, ымдоо, жаңсоо, көз караш, колдор, мимика) алуусу керек.
Билимди, билгичтикти жана көндүмдү баалай алуу, баалоо критерийлерди билүү	<ul style="list-style-type: none"> – окуучулардын түшүнүктөрдү туура же туура эмес кабыл алгандыгын аныктап, зарыл болгон учурда түзөтө алуусу керек; – программаны өздөштүрүү деңгээлине жана билим берүү боюнча мамлекеттик стандартта коюлган талаптарга жараша окуучулардын билиминин деңгээлин аныктап, баалай билүүсү керек.
Башка өзгөчөлүктөр (квалификацияны жогорулатуу, мыйзамдуулукту билүү ж.б.)	– окуу предметине (кыргыз тили жана адабияты) байланыштуу квалификациясын үзгүлтүксүз жогорулатып туруу.
Мугалимдин этномаданий компетенттүүлүгү	-

Мыкты мугалимдер китептен эмес, чын жүрөктөн окутат. Мугалим болуунун эң жакшы жагы – окутуу аркылуу окуучуну шыктандырып, анын

ички потенциалын ойготуп, дараметин ишке ашырууга жардам берип, окуучунун турмушуна таасир берүү аркылуу маанилүү салымдарыңыз менен өмүр бою эсинде кала турганыңыз. Мына ушундай эбегейсиз эмгекти кылуу үчүн ар бир мугалим жогорудагыдай ишбилгиликке же болбосо компетенттүүлүккө ээ болуусу зарыл. Таблицада белгиленген кыргыз тилинин компетенттүүлүгү албетте мугалимдин жеке маданияттуулугу менен коштолушу керек жана ошондой эле аталган компетенттүүлүктөр алымча-кошумчаларды жана тактоолорду күтөт.

БИРИНЧИ БАП БОЮНЧА ТЫЯНАК

“Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы дидактикалык талаптар” деп аталган биринчи бапта беш параграф белгиленип, алардын ар бири илимий жана практикалык жактан далилдерди келтирүү менен кеңири ачылды. Алсак, “Азыркы кыргыз тили сабагынын максаттары жана анын натыйжалуулугуна коюлуучу дидактикалык талаптар” (1.1.) аттуу параграфта Кыргыз тили – эгемендүү КРнын улуттук жана мамлекеттик тили деген өзгөчө макамга ээ болуу менен бирге тилибизге өтө чоң жоопкерчилик арткандыгы, ал жоопкерчилик – республиканын аймагында жашаган ар бир жаран, чоңу-кичинеси, жынысына карабай, башка улуттун өкүлдөрү да тилди үйрөнүп, тиешелүү деңгээлде кыргыз тилинде сүйлөшү керектиги тууралуу айтылды. Жоопкерчиликти ишке ашыруунун алгачкы кадамы – тилди окуп-үйрөнүү бала бакчада, мектепте башталышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Демек, кыргыз тили сабагын мыкты деңгээлде окутуу эң башкы маселе болуу менен катар так максаттарды коюп, аларды ишке ашыруу өтө жоопкерчилик менен ишке ашышы керек экендигин эскертип өттүк. Билим берүү министрлиги жана билим берүү мекемелери окутуу процессин көзөмөлдөп, абдан дыкат иш алып баруусу коомдогу бирден бир олуттуу маселелердин бири. Мектеп окуучуларына кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүдө сабактын максаттарын так аныктап алуунун теориялык жана практикалык мааниси чоң. Ошондуктан биз аталган параграфта окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11-класстары үчүн түзүлгөн программасына

кайрылып, андагы кыргыз тилин окутуу жөнүндө максатты жетекчиликке алып, биздин изилдөөбүз мына ушул жогорудагы максатты ишке ашырууда кыргыз тил сабагынын натыйжалуулугун арттыруу, натыйжалуу сабакка коюлуучу талаптар, сабактын мүнөздөмөсү, сабактын деңгээлдери тууралуу сөз кылдык. Максатты жетекчиликке алуу менен кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун кантип арттырабыз? деген суроонун алкагында сөз кылдык. Сабак натыйжалуу болуу үчүн окуучу окуп жаткан мектептин сабак берүүгө карата кадамдары өзгөчө жаңы кадамдар менен коштолуп, мугалимден да жаңычылдык талап кылынаары тууралуу айттык. Албетте, сабактын натыйжалуулугун арттырууда адаттагы салттуу сабактан таптакыр эле баш тартпастан, салттуу сабактын өзөгүнө таянып, окуучунун жаш курагына ылайык дүйнө таанымын кеңейтүүчү жаңы ыкмаларды колдонуу натыйжалуулукту кыйла арттыра алаарына көзүбүз жетти. Сабактын натыйжалуулугу мугалимдин чыныгы мугалимдик позициясы, чеберчилиги жана билиминен көз каранды экендигин эскертебиз. Алсак, мугалим сабакка даярданат, өтө турган материалдарын карап, кошумча жаңы маалыматтар менен таанышып, сабакта колдоно туурган методикасын аныктап алып, андан соң сабакка карата календардык планын түзөт. Панда салтка айланган үч максат (сабактын билим берүүчүлүк максаты; сабактын тарбиялык максаты; сабактын өнүктүрүүчүлүк максаты) белгиленип, үч максатты ар бирин өз алдынча, ошол эле учурда биримдикте кароо аркылуу аныкталаары жана максаттарды ишке ашыруудагы милдеттерге токтолдук.

Ал эми “Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы жалпы жана негизги милдеттер, аларды ишке ашыруунун жолдору” (1.2.) экинчи параграфта болсо кыргыз тилин талаптарга ылайык окутууну турмушка ашыруу үчүн ченемдик документтерде белгиленген милдеттер тууралуу толук маалыматка ээ болуу зарылдыгына токтолдук. Мурунку, салттуу милдеттерден айырмаланып, азыркы аныкталган милдеттер жалпы жана негизги болуп экиге бөлүнүп берилгендигин жана алардын ар бирине өзүнчө токтолдук. Маселен, жалпы милдеттердин таанып-билүүчүлүк, жүрүм-

турумдук жана баалуулуктарды калыптандыруу талабы тууралуу кенен сөз кылдык. Кыргыз тилин окуп жаткан окуучу, баарынан мурда, эне тили деген эмне, анын жеке жашоо турмушундагы, ишмердигиндеги ролу кандай? деген суроолорго үстүндө дайым ойлонуп, эне тилин таанып-билүүнүн негизги булагы, каражаты экендигине терең ынанып, тилди, сүйлөөнү аң-сезим, ой жүгүртүү, маданият менен байланышын өздөштүрүп, аларды өз турмушунда колдонуу көндүмдөрүнө ээ болушу мугалимдин (окутуучунун) негизги милдеттеринен экендигин эскертип өттүк. Ошондой эле, Кыргыз тили сабагынын максаттарына ылайык, – сабактын билим берүүчүлүк максатын ишке ашыруудагы милдеттер; кыргыз тили сабагынын тарбиялык максатын ишке ашыруудагы негизги милдеттер; кыргыз тили сабагынын өнүктүрүүчүлүк максатын ишке ашыруудагы негизги милдеттер тууралуу кеп кылып, аларды жетекчиликке алуу менен милдеттерди жана аларды ишке ашыруу “∞-“ жана “☀ишке ашыруу жолу:” маркерлери аркылуу биздин баамдаганыбыздай милдеттерди берүүгө аракет кылдык.

Изилдөө ишибиздин темасы орто мектепте кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын ачыктоо болгондуктан, “Азыркы кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну жөнүндө” (1.3.) деген параграфта сөз боло турган маселелер түздөн-түз изилдөө ишибиздин темасына байланыштуу болуп, метод деген эмне? деген суроого кайрылдык, ошондой эле, окутуу процессинде ылайыктуу, максаттуу методиканы колдонуу зарылчылыгы туурасында кеп козгодук. Методика – бул жалпы педагогика илиминин бир тармагы болуу менен бирге, анын өзүнө мүнөздүү мазмуну, системасы, методдору, принциптери, өзгөчөлүктөрү бар жана ал мына мындай олуттуу суроолорго жооп берүүгө тийиш: эмнеге окутуу керек? кантип окутуу керек? кандайча окутуу керек? эмне үчүн окутуу керек? Демек, мындай олуттуу суроолорго – билим берүү министрлиги, тиешелүү билим берүү мекемелелери, педагогдор өздөрүнүн кесиптик позициясында бир нече этаптан турган иш-аракеттерди жасоого тийиш экендигин эскерттик. Атап айтканда, изилдөөбүздүн объекти болгон мектеп шартында алды менен

окуу китептерин түзүп, окутуу ишмердүүлүгүн жөнгө сала турган программаларды иштеп чыгууга туура келет. Окуу китебинде да, окуу программасында да кыргыз тил илиминдеги лексика, фонетика, морфология, синтаксис, жазуу эрежелери ж.б. маселелер жөнүндөгү илимий-теориялык маалыматтар жөнөкөйлөштүрүлүп берилиши зарыл. Мында ишти уюштуруунун “жөнөкөйдөн – татаалга” деген принципке таянылган негизги иш аракеттин болушу талап кылынаарын айтып, сөзүбүздү далилдөө үчүн окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин, лицей жана гимназиялардын 6-класстары үчүн Кыргыз тили окуу китебиндеги грамматикалык темалардын берилишине токтолдук. Бул иш-аркетибиз эмнени окутуш керек деген суроого жооп болду десек болот. Окутууда кандай ыкмалар, методдор колдонулуш керек деген маселенин айланасында сөз кылдык.

“Кыргыз тили сабагын уюштуруп, өткөрүүгө карата мугалимге коюлуп жаткан азыркы талаптар” (1.4.) деген параграфта кыргыз тилин окутуунун, жалпы эле таалим-тарбия берүүнүн, кандай гана мыкты технологиялары иштелип чыкпасын, окутуунун интерактивдүү методдору колдонулуп, мыкты каражаттары жасалбасын, билим берүүдө, сабак өтүүдө башкы жана чечүүчү фигура мугалим болуп келген жана кала берээри тууралуу, мугалимдин укуктары менен милдеттери, азыркы кыргыз тили мугалими сабак өтүүдө бир катар жөндөмдөргө ээ болушу тууралуу сөз кылдык. Мугалимдин жөндөм шыгы, сапат-касиеттери, жалпы эле педагогдун ишмердүүлүгүндө ээ болуучу иш билгиликтери соңку мезгилде атайын компетенциялар менен аныкталып, педагог, анын ичинде, кыргыз тили мугалими ээ боло турган компетенттүүлүктөрдү аныктай алдык.

Ал эми “Кыргыз тили мугалиминин маданий компетенттүүлүгү жөнүндө” (1.5.) деген бешинчи параграфта мугалим үчүн жаш муунду окуутуп-тарбиялоо – өзүнүн адамкерчилигинин алдында да, мекенинин алдында да, коом алдында да өтө оор милдет, чоң жоопкерчилик экендиги; мугалим ар бир окуучунун ичиндеги потенциалын ойготуп, алардын

мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга жардам берүүчү экендиги; мугалим башка кесиптердин баарын жараткан ардактуу кесиптин ээси экендиги тууралуу сөз болду. Мына ушул жоопкерчиликти аркалоо үчүн мугалим кандай болуусу керек? деген суроонун тегерегинде сөз кылдык. Педагогока илимдеринин доктору, окумуштуу, профессор Рыспаев Сулайман Казыбаевичтин иштеп чыккан “Мугалимдин антын” (дал өзүндөй өзгөртүүсүз) бердик. Антта кыргыз улутуна тиешелүү бардык жагдайлар камтылып, мугалимди жан дүйнөсү менен берилип иштөөгө милдеттендирген, «мен мугалиммин» деген ар бир агартуучуну селт эттирген бийик сөздөр айтылгандыгына күбө болдук. Ушуну менен катар, ар мугалимде этикалык принциптер, инсандык жана адистик сапаттарга ээ болушу керектиги жөнүндө да кенен айтылды. Ошондой эле, коомчулук байма-бай колдонуп жаткан “компетенттүүлүк”, тактап айтканда, жөнөкөй маанисинде “ишбилги” термини тууралуу айтылып, изилдөөбүздүн ишибиздин темасына карата мектепте кыргыз тили мугалиминин маданий компетенттүүлүгү же маданий ишбилгилиги кандай болуу керек экендигине токтолдук. Мугалимдин ишинин ийгиликтүү болушуна таасир этүүчү жагдайларды эске алып, мугалимдин иш билгилиги кайсы багыттар (*педагогикалык кесиптик ишбилгилик; окутуу-үйрөтүү процессин уюштура билгичтик; инсандык психологияга аяр мамиле жасай билгичтик; билим деңгээлинин жетиштүүлүгү, тармактык билимдин бекемдиги; мугалимдик кесипке берилгендик, педагогдук ишмердүүлүктү аркалоо; окуу программалары боюнча түшүнүк, кабардарлык деңгээли; коммуникабелдүүлүк; билимди, билгичтикти жана көндүмдү баалай алуу, баалоо критерийлерди билүү; башка өзгөчөлүктөр (квалификацияны жогорулатуу, мыйзамдуулукту билүү ж.б.)*) боюнча бааланышы керектигине да көңүл бурдук. Ушул багыттардын негизинде, 10-11-класстарда кыргыз тили мугалими кандай маданий компетенттүүлүккө ээ болушу керектигин чечмелеп, аны таблицага жайгаштырып берүүгө аракет кылдык. Жыйынтыктап айтканда, таблицада белгиленген кыргыз тилинин компетенттүүлүгү албетте мугалимдин жеке маданияттуулугу менен коштолушу керек деген ойду

айткыбыз келди. Ошондой эле аталган компетенттүүлүктөр алымча-кошумчаларды жана тактоолорду күтөт демекчибиз.

ЭКИНЧИ БАП

КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНЫН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ШАРТТАРЫ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Илимий изилдөөнүн объекти, предмети жана материалдары

Изилдөө объекти: орто мектептин кыргыз тили сабагын даярдап, өткөрүү процесстери.

Изилдөө предмети: орто мектепте өтүлүүчү кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары.

Кыргыз тилин кыргыз орто мектептеринде өзүнчө предмет катары окутуунун тарыхы жүз жылдан ашты. Демек, кыргыз тилин предмет катары окутуунун бир кылымдан ашкан тарыхы бар деп белгилөөгө болот. Кыргыз тилин окутуунун тарыхы боюнча белгилүү педагог-окумуштуу А.Осмонкулов докторлук диссертациясын коргогондугу жана бул маселе боюнча бир нече методикалык эмгектерди жарыялагандыгы белгилүү. Алардын ичинен автордун «Кыргыз тилинин окумуштуу-методисттери жана тажрыйбалуу мугалимдери» жана «Жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тилин окутуунун тарыхы» аттуу монографиялык эмгектерин бөлүп көрсөтүүгө болот [77, 48-б.]. Бул аталган ж.б. эмгектерди өз максатыбызга ылайык, зарылдыгына жараша пайдаландык.

Изилдөөбүздүн максаты орто мектептерде өтүлүүчү кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттарын теориялык негизде аныктоо болгондуктан, изилдөөнүн материалдарынын негизги ченемдик документи катары Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү Мыйзамынын 28-статьясынын «Педагогдордун укуктары жана

милдеттери» тууралуу жазылгандарынын эки пунктун карадык [1]. Атап айтсак: «Педагогдун ишмердүүлүктү уюштуруунун методдорун жана формаларын эркин тандап алууга; педагогикалык алдыңкы тажрыйбаларды практикада колдонууга» ар бир педагог, ар бир мугалим укуктуу болуп саналат. Бул мыйзамга атайын токтолуп жатканыбыздын себеби бар. Изилдөө ишибиздин жүрүшүндө кыргыз тили мугалимдеринин басымдуу көпчүлүгү окутуунун формасы менен методдорун эркин тандап алууга укуктуу экендиктерин билишпейт же билсе да ага анча маани беришпейт. Биздин бекем ишенимибизде, мыйзамдын аталган талаптарын аткаруу жалпы эле билим берүүнүн, анын ичинде, кыргыз тилин окутууну жакшыртууга кызмат кыла алат жана кызмат кылышы керек. О.э., кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун теориялык, ченемдик-укуктук негиздери да аныктоого алынып, жалпылаштырылды. Атап айтсак, кыргыз тилин орто мектептерде окутуунун мамлекеттик жана предметтик стандарттары окуп-үйрөнүлдү, керектүү маалыматтары пайдаланылды. Окуу программалары жана аларга ылайык иштелип чыккан кыргыз тили окуу китептери кеңири талдоого алынып, айрым мүчүлүш жактары көрсөтүлдү. Мисалы, КРнын «Билим берүү жөнүндө» мыйзамында мугалимдердин "педагогикалык ишмердүүлүктү уюштуруунун методдорун жана формаларын эркин тандап алууга" укуктары бар экендиги атайын пункт менен берилгенине карабастан, окуу программасында кыргыз тилин окутууну уюштуруунун формалары тууралуу эч нерсе берилген эмес. Биздин оюбузча, окутуунун негизги формасы сабак экендиги, бирок мыйзамга ылайык мугалим окутуунун башка формаларын (экскурсия, жолугушуу, тегерек стол, конкурс ж.б.) өз тандоосуна жараша колдонууга укуктуу экендиги атайын белгилениши зарыл. Мындай маалымат кыргыз тили мугалиминин жекече изденүүсүн, чыгармачылыгын окутууда кеңири колдонууга өбөлгө түзмөк деп эсептейбиз.

Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттарын аныктап, аны практикада колдонууга сунуш кылуунун нормативдик-дидактикалык негиздерин камтыган «Кыргыз Республикасынын

жалпы билим берүүчү мекемелеринде кыргыз тилин эне тили катары окутуунун концепциясын» (авт.: С.Рысбаев, Ж.Чыманов) талдап, өздөштүрүүнү зарыл деп эсептейбиз. Аталган концепция 1-жолу 2014-жылы көрсөтүлгөн авторлор тарабынан иштелип, жарыяланган. Биз бул концепциянын оңдолуп, толукталган жаңы редакциясын талдоого алабыз [5, 320-б.].

Концепциянын кириш сөзүндө мурунку концепцияларды жаңыдан, өркүндөтүп, кайра иштеп чыгуунун зарылдыктары көрсөтүлүп, андагы негизги кемчилик катары төмөнкүлөр көрсөтүлгөн:

1. Окуу программасынын мазмунунун 75%ы теориялык материалдар түзгөн.

2. Байланыштуу кеп жана кеп маданиятынын материалдары жалпы мазмундап бөлүнүп, өзүнчө берилген.

3. Лексика-грамматикалык материалдар тилдин системасын үйрөтүүгө багытталган. Кыргыз тилин окутуунун методикасы илими али да болсо салттуу методикадан арыла элек [5, 320-б.]. Биз бул пикирге толук кошулабыз. Анткени кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун негизги дидактикалык-методикалык шарты катары кыргыз тилин орто мектепте окутуунун мазмунун теориянын төр алкагынан чыгарып, аны коммуникативдик багытка бурууну эсептейбиз.

Концепцияда кыргыз тилин окутуунун максаты, ага ылайык окутуунун милдеттерин да жаңылоого карата алгылыктуу аракеттер жасалган. Окутуунун максатын аныктоодо теориялык-грамматикалык материалдарга эмес, практикалык-коммуникативдик, таанып-билүүчүлүк жана чыгармачылык көндүмдөрдү өркүндөтүүгө артыкчылыктуу маани берилген. Концепцияда кыргыз тилин окутуунун максаты менен милдеттеринин азыркы талаптарга ылайык такталып берилиши жана алардын окуу процессинде, сабакта аткарылышы сабактын натыйжалуулугун арттырууга кызмат кылат деп ишенебиз. Концепцияда кыргыз тилин окутуунун методологиясы, мыйзам ченемдери, дидактикалык принциптери, окутууну өркүндөтүүнүн багыттары

туура аныкталып, аларга жеткиликтүү түшүндүрмөлөр берилген. Анда кыргыз тилин орто мектепте окутууну өркүндөтүүнүн багыттары 6 пунктка бөлүнүп берилген.

Алар:

- кыргыз тилин практикалык негизде окутуу;
- коммуникативдик-ишмердүүлүккө багытталган материалдарды берүү;
- коммуникативдик-маалыматтык материалдарды берүү;
- инсанга багытталган окутуу;
- маданият таануучулук мазмуну;
- компетенттүүлүккө негиздеп окутуу [5, 320-б.].

Бул маалыматтар кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку суроо-талаптарга толук жооп берет. Биз аталган өркүндөтүүнүн багыттарын алгылыктуу деп эсептейбиз жана алар окуу программалары, окуу китептери жана методикалык эмгектер менен коштолуп практикага, кыргыз тилин окутууга, кызмат кылышын зарылдык деп эсептейбиз.

Азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууда республикалык деңгээлде иштелип чыккан соңку нормативдик-укуктук ж.б. документтердин практикага киргизилиши созулуп жатышы же толук эмес жарым-жартылай колдонулушу да өз кедергисин тийгизип жаткандыгы өкүнүчтүү. Анткени билим берүүнүн кыргыз тили сабагынын натыйжасын жогорулатууда мындай документтер практикалык иш-аракеттердин теориялык-ченемдик фундаментин, негизин түзүп турары белгилүү. Концепция аны ишке ашырууда аткарылуучу уюштуруучулук-методикалык иш-аракеттердин негизгилерин аныктоо менен жыйынтыкталат. Иш-аракеттер 16 пунктка бөлүнүп берилген. Анда: окуу программасын, окуу китебин, методикалык эмгектерди жаңылоо, билимдерди баалоонун критерийлерин жаңылоо, этно илимдерге басым коюу, окутуунун заманбап технологияларын колдонуу сыяктуу конкреттүү иш-аракеттер көрсөтүлгөн. Жыйынтыктап айтканда, соңку иштелип чыккан концепция кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун теориялык, практикалык жана дидактикалык

негизги маселелерин аныктоого, сабак процессин, анын мазмунун жакшыртууга кызмат кылуучу маалыматтарды толук кандуу менен иштешип чыккан.

Билим берүүнү, окутууну, уюштуруунун негизги формасы катары сабак таанылып, эң кеңири колдонулуп келе жатканына үч кылымдан ашса да, азыркы учурда дүйнөлүк алкакта кеңири колдонулуп келет. «Билим берүүнүн башка формаларын, жолдорун издөө иштери сабак пайда болгонго чейин эле башталып, бул процесс азыркы күндө да жүргүзүлүп жаткандыгы, бирок сабактын алгылыктуу, андан ийкемдүү жана андан майнаптуу окутуу формасы табыла элек, жакынкы мезгилде табылышы да күмөн». Демек, билим берүүнү уюштуруунун класстык сабак формасы адам баласына дагы көптөгөн кылымдар бою кызмат кылат деп ойлойбуз.

Биз сабак жөнүндө илимий изилдөөнүн материалдарын топтоп, библиография түзүүдө белгилүү агартуучулардан тартып, улуу методик-окумуштуулар, практик мугалимдер ж.б. бул маселеге кайрылбаган адамдар жокко эсе экендигине күбө болдук. Маалыматтарга караганда, орус педагог-окумуштууларынын сабактын теориялык жана практикалык маселелерине арналган педагогикалык-методикалык эмгектеринин саны эле беш жүзгө жетиптир. Мындай иш-аракеттер орус педагогикасында азыркы учурда да активдүү жүрүп келет. Бул актынын өзү эле сабак, б.а., билим берүү процессин уюштуруунун формасы педагогикада канчалык мааниге ээ экендигин көрсөтүп турат. Айрым фактыларды келтирели. Орус окумуштуу-педагогдору XIX кылымда эле сабак жөнүндө, анын түзүлүшү, уюштурулушу, жүргүзүлүшү, натыйжалары тууралуу атайын эмгектерди жазышкан. Мисалы, москвалык педагог В. П. Шереметевский (1834-1895), методик Н. К. Кульман (1876-1949), П. О. Афанасьев ж.б. методикалык китептерин жарыялашкан. Андан кийинки совет мезгилинде сабак тууралуу А. В. Текучев, В. А. Онищук, Б. Т. Панов, Г. П. Соколова, А. Д. Дейкина ж.б. атайын орус тили сабагынын теориялык жана практикалык маселелерин өз эмгектеринде кайрылышкан жана ал эмгектер ондогон жылдар бою орус тилин жана улуттук тилдерди

окутууга кызмат кылган. Бүгүнкү, XIX кылымда орус тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга карата методикалык эмгектер, орус тили сабагынын иштелмелери, сабактын илим-конспекти, үлгүлөрү ж.б. эмгектер жазылып, жарыяланып келет. Бирок ал эмгектердин биринде да сабак жөнүндө жаман пикир жок, аны жакшыртууга гана аракеттер бар.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин тарыхында сабак жөнүндөгү алгачкы маалыматтар алгачкы “Алиппе” жана алгачкы кыргыз тили окуу китептеринин башталат деп айтууга негиз бар. Анткени И.Арабаев менен Х.Сарсекеевдин 1911-жылы Уфа шаарында басылып чыккан «Алифе йаки төтө окуу» алиппесин, андан кийинки жылдары чыккан окуу китептери, К.Тыныстановдун кыргыз тили окуу китептери жана С.Нааматовдун кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча жарык көргөн эмгектери, бардыгы билим берүү процессин класстык сабак формасында өткөрүүгө ылайыкташылып, темалар сабактарга бөлүнүп берилген. Ошол эле учурда, С.Нааматов кыргыз тилин окутуунун методикасы илимине илимий негиз салгандардын сан башында тургандыгын, кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган алгачкы методикалык эмгектерди жазган агартуучу-педагог болгондугун белгилөөгө милдеттүүбүз. С. Нааматовдун «Эне тилинин методикасы» (1930); «Тилибиздин методикасынан» (1932); «Башталгыч мектептер үчүн кыргыз тилинин метод көрсөткүчү» (1995) ж.б. методикалык эмгектерди жазган.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча ушундай эле аталыштагы алгачкы окуу куралы 1951-жылы жарык көргөн. Анын автору К.К.Сартбаев болгон. Аталган окуу куралы кыргыз тилин орто мектептерде окутууда жетимиш жылдан ашык кызмат кылып, бир нече жолу оңдолуп, толукталып, кайра-кайра басылып, 1978-жылы алтынчы басылышы жарык көргөн. К.К.Сартбаевдин “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” аттуу окуу куралы азыркы учурда да эне тилибизди окутуунун негизги маселелерин чечүүгө, аны жакшыртууга кызмат кылып жаткандыгын баса белгилөөгө милдеттүүбүз. Автор аталган окуу куралында сабакка, кыргыз тили сабагына, атайын көңүл

буруп, эмгектин өзүнчө бир бөлүмүн арнаган. Кыргыз тили сабагы жөнүндө өз мезгилинин талаптарына толук жооп берген, бүгүнкү учурга да кызмат кылган бөлүмгө кененирээк токтолобуз.

Окуу куралынын кыргыз тили сабагына арнаган үчүнчү бөлүмү. “Сабактын негизги типтери жана алардын методикалык жагынан түзүлүштөрү” деп аталат. Сабак жөнүндөгү түшүнүк-маалыматтарды сабактын типтерин аныктоодон баштайт. Окумуштуунун пикири боюнча кыргыз тили сабагы беш типке бөлүнөт. Азыркы эмгектерде сабактын өзүнчө тиби катары “бириктирилген сабакта” каралат. Азыркы өтүлүп жаткан кыргыз тили сабактарынын 80% жакыны ушул типте жүргүзүлөт. Мындай көрүнүш бириктирилген сабактын айрым ийкемдүү жактары менен түшүндүрүлөт. К.К.Сартбаевдин белгиленген сабактын беш тибине өзүнчө токтолуп, андагы аткарылуучу иштерди бир нече бөлүп көрсөткөн. Айтылган сунуш, кылынган иштер кыргыз тили сабагында азыр да кеңири колдонулуп келет. Сабак процессиндеги суроо берүү жана жооп алуу боюнча бир катар методикалык сунуштарда берилген.

Кыргыз тили сабагын пландаштыруу маселелерине да өзүнчө бөлүмдө токтолуп, план түзүү боюнча эки түрдүү көз караш бар экендигин белгилеп (план түзүүнүн кереги жок, план түзүүгө өзгөчө маани берүү), эки көз караш тең туура эмес экендигин далилдеп берген. Б.а., сабактын планы сөзсүз түзүлүш керек, план түзүүгө өзгөчө маани берүү, убакытты ага коротуу туура эмес [97, 543-б]. Кыргыз педагог-окумуштууларынын дээрлик бардыгы өздөрүнүн педагогикалык-методикалык эмгектеринде өз изилдөөлөрүнүн максатына ылайык, зарылдыгына жараша сабак маселесине кайрылып келишкен. Бул процесс азыр да улантылууда. Сабак жөнүндө, анын теориялык жана практикалык маселелерине педагогдордун байма-бай жана дайыма кайрылуулары билим берүүнү уюштуруунун бул формасы сабак, өтө кеңири колдонулушу менен түшүндүрүлөт. Биз өз изилдөөбүздүн материалы катары кыргыз педагогика илиминдеги соңку, XXI кылымдагы педагог-окумуштуулардын түздөн-түз сабакка, анын ичинде, кыргыз тили сабагына

арналгандарына кыскача, хронологиялык тартипте токтолуп, талдоолорду жана жыйынтыктарды чыгарууга аракет кылыбыз.

Профессор А.Муратовдун «Атыңдан айланайын, сабак» деп аталган көлөмдүү макаласы 2004-жылдын 15-октябрдагы “Кут билим” газетасына жарыяланган. Бул макала өз кезегинде жандуу кызыгууну жаратып, сабак жөнүндө айтылган соңку жаңы ой катары кабыл алынган. Аталган макала автор тарабынан кийинчерээк оңдолуп, толукталып, 2013-жылы «Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы» аттуу монографиялык эмгегинде, өзүнчө бөлүм катары «Азыркы сабак: жаңылоонун зарылдыгы жана багыттары» деген аталышта берген [62, 368-б.]. Биз аталган эмгектеги берилишинин талдоого алабыз. Автордун аталган китебинин “Сабак жана адабият сабагы” деп аталган бөлүмүндө тээ совет мезгилинде орун алып, азыркы учурда да кеңири колдонулуп, окутуу-үйрөтүү процессине кедергисин тийгизип келе жаткан алгылыксыз көрүнүштү ачып берген. Аны толук келтирели: «... советтик педагогика жана мектеп практикасы ким сабагына мурда тааныш эмес, жаңы бир нерселерди киргизе койсо, ошону новатор мугалим деп эсептеп, сый-ургандын баарын ошого ыйгарып иймей өнөкөт таап алган экен. Ошонун инерциясы эгемендүү Кыргызстандын билим берүү тармагына мурдагыдан да күргүштөп, жаңы күч менен кирип айтканы салтка айланган “Жыл мугалими” конкурсунда күбө болуп жүрөбүз» [64, 300-б.]. Бул ачуу чындыкты моюнга алууга туура келет. Анткени бул көрүнүш азыркы учурда да практикада кеңири колдонулуп, билим берүүдөгү өзүнчө бир “модага” айланып, чыныгы, чыгаан практик мугалимдердин табылга-тажрыйбалары ачылбай калып жатканын танууга болбой калган.

А.Муратов андан ары класстык сабактын алгылыктуу, ийкемдүү жактары менен айрым чектелүү жактары боюнча орус педагог-окумуштууларынын пикирине кеңири таянып, алардын цитаталарды келтирип, талдоолорду жүргүзөт. Бул жана башка сабакка байланыштуу маселелер: “Сабак: оңу жана терси”, “Сабак: типтери, формалары жана көнүмүштүн түзүлүшү”, “Сабак: ээси ким?”, “Сабак: коңгуроодон коңгуроого

чейин”, “Сабак: талдайбызбы, талкалайбызбы?” деген бөлүмдөрдө каралган. Бөлүмдөрдүн аталышы эле эмне жөнүндө сөз болгонун айтып турат. Жыйынтыктап айтканда, А.Муратовдун сабак боюнча талдоолору, жыйынтыктары билим берүү процессин уюштуруунун негизги формасы катары сабакты танбайт, аны жараксызга чыгарбайт, тескерисинче, сабак окутуунун негизги формасы катары кала бере тургандыгын, ага жаңыча мамиле кылып, дайыма аны өркүндөтүүнүн үстүндө иштөөнүн зарылдыгын көрсөтөт.

Кыргыз тили сабагына, аны өркүндөтүүгө түздөн-түз багытталган соңку методикалык эмгектердин Ж.Чымановдун чакан эки эмгеги өзгөчөлөнүп турат. Биринчиси, «Кыргыз тили: Сабактын теориясы жана практикасы» [128, 104-б.], ал эми экинчиси «Кыргыз тили: сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы» деп аталат [129, 64-б.]. Биз эмгектерди өз-өзүнчө карайбыз. Биринчи эмгегинде кыргыз тили сабагына түздөн-түз тиешелүү болгон төмөнкү маселелер каралган: сабак жөнүндө жалпы түшүнүк, кыргыз тили сабагынын түзүлүшү, типтери, түрлөрү, сабакты талдоо жана баалоо, интеграцияланган кыргыз тили сабагы. Аталыштардан көрүнүп тургандай, автор кыргыз тили сабагына түздөн-түз тиешелүү болгон теориялык жана практикалык болгон маселелер боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн “Сабак жөнүндө жалпы түшүнүк” деген бөлүмдө автор окутуу, билим берүү тарыхында окутуунун бир нече формалары колдонулуп келгендигин, класстык сабак формасын негиздөөчү катары Я.А.Коменский эсептелерин белгилеп, сабак темасына кайрылган орус жана кыргыз педагогдорунун эмгектерине кыскача токтолгон. Азыркы учурда сабакка коюлуп жаткан негизги талаптарды 20 пункта бөлүп көрсөткөн. Аларды кыргыз тили сабагы менен байланыштырып, кыргыз тилин окутуунун башка предметтерди окутуудан болгон айырмасын, жалпылыгын аныктап көрсөткөн.

Автор азыркы кыргыз тили сабагына төмөнкүдөй аныктама-түшүндүрмө берген: «Эне тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабак – бул мугалимдин билимине, тажрыйбасына, окутууга жасаган мамилесине,

чыгармачылыгына негизделген, окуучу менен биримдикте бир максатты көздөгөн бирдиктүү ишмердүүлүк. Ал – кандайдыр бир рамкага (убакыттан башка) чектелбеген, кайталангыс, өзгөртүүгө, кошумча-алымчага дайыма дуушар болуучу өзгөрмөлүү, өнүгүүчү жандуу процесс» [130, 320-б.]. Кыргыз тили сабагынын түзүлүшү, аны өркүндөтүүнүн жолдору арналган бөлүмдө сабактын түзүлүшү боюнча орус жана кыргыз педагогдорунун эмгектерине кеңири токтолуп, талдоого алып, алар боюнча жеке таянак, пикирлерин билдирген. Көпчүлүк методикалык эмгектерде сабактын типтери менен түрлөрүн чаташтырылып берилип келе жатканын белгилеп, тип менен түрдүн өзгөчөлүктөрүн ишенимдүү ачып берген.

Ж.Чымановдун талдоого алынып жаткан чакан эмгегинин өз учурундагы жаңылыгы катары интеграцияланган сабак жөнүндөгү изилдөөлөрүн көрсөтүүгө болот. Автор кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун моделин конкреттүү мисалдын («Сынган кылыч» романынын) негизинде иштеп чыккан. Ал иштелме кыргыз тилин адабият жана башка предметтер менен интеграциялап окутуунун бир катар теориялык жана практикалык маселелерин чечмелеп бергендиги менен айырмаланат. Жыйынтыктап айтканда, Ж.Чымановдун учкай талдоого алынган чакан эмгеги кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде жалаң гана сабак темасына арналган жана айрым талаштуу маселелерди тактап берген алгачкы эмгектердин бири катары бааланат [130, 320-б.].

Ж.Чыманов экинчи эмгеги «Кыргыз тили: сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы» деп аталып, 2009-жылы жарыяланганын белгилейбиз. Бул эмгекте КРнын эмгек сиңирген мугалими, белгилүү практика, мыкты педагог Н.Абдесов баш сөз жазып, аны “Үлгү сабактар” деп атаган. Н.Абдесов чакан эмгекте берилген алты сабактын үлгүсүнүн ар бирине токтолуп, алардын ийгиликтерин, методикалык табылгаларын өтө жогору баалаган. Белгилүү практик мугалим Ж.Чымановдун эмгегиндеги “Сабакты талдоонун методикасы” аталыштагы бөлүмүн өзгөчө жогору баалаптыр. Ал пикирди толук келтирели. «Автор мугалимдерге, практикант-студенттерге

жардам катары кыргыз тил сабагын талдоонун методикалык үлгүсүн да берип, чоң жоопкерчилик кылыптыр. Жоопкерчилик дегеним, практикант студенттерибиз, семинардагы ачык сабактарга катышкан мугалимдерибиз болгон сабактарына анализ берүүдө сабактын жүрүшүнө терең кирип, пикир айталбай, эки-үч сөз менен көңүл алып жактоо, мактоо менен бүтүрүшөт, анткени сабакка талдоо жүргүзүүнүн жол-жобосун биле беришпейт. Кийин соңку сабакка талдоо берүүнүн бул схемасы менен куралданып калышса, катышкан сабактарына салабаттуу ой бөлүшүп, сабактын ажарын ачууга ээ болушаар эле демекчибиз» [128, 64-б.]. Тилекке каршы тажрыйбалуу практик мугалимдин бул каалоо-тилеги, үмүтү акталбай, сабакты талдоо жана баалоо салттуу нуктан анча арыш албай, жалпы сөз айтылуу менен ишке ашырылып келет.

Соңку жылдары кыргыз педагогикасы илиминдеги азыркы сабак, ага коюлган талаптар жөнүндө толук жана жеткиликтүү, заманбап технологияларды колдонуу менен жазылган барандуу жана керектүү эмгек катары Кыргыз Эл мугалими И.Бекбоев менен профессор А.Алимбековдун биргелешип иштеп чыккан «Азыркы сабакты даярдап, өткөрүүнүн технологиясы» аттуу китепти көрсөтүүгө болот [16, 140-б.]. Эмгек алты главага бөлүнүп иштелип чыккан. Ар бир главага өзүнчө токтолобуз.

Авторлордун илимий-педагогикалык өтө жогорку даярдык-днңгээлдери, тажрыйбаларынын молдугу жана илимпоздук дараметтеринин күчтүү экендиги эмгектин “Кириш сөз” бөлүмүнөн эле даана көрүнөт. Кириш сөз өз максат-милдетине жараша эмгектин максатын, жалпы мазмунун жана изилдөөнүн методологиялык негиздери тууралуу негизги маалыматтарды камтыйт. Андан «Мектептеги окуу ишинин 98%ы сабак формасында өтөт. Орто мектепти бүтүргөн ар бир окуучу кеминде 10 миң сабак алат. Ал эми университетти бүткөндөн баштап пенсия курагына чейин иштеген ар бир мугалим кеминде 25 миң сабак өтөт» [16, 86-б.]. “Окуучулардын өзгөчөлүктөрүн ырааттуу түрдө окуп, үйрөнмөйүнчө окутуунун жана тарбиялоонун оптималдуу вариантын тандап алуу мүмкүн эмес. Ошондуктан

китепте биринчи кезекте окуучулардын реалдуу окуу мүмкүнчүлүктөрүн тактап, үйрөнүүнү уюштуруунун маселелери толук камтылды” [16, 113-б.]. Эмгектин баш сөзүндө эле окутуу жана тарбиялоо иш-аракетин натыйжалуу жүргүзүүнүн эң башкы дидактикалык-методикалык зарыл шарты окуучуну, анын мүмкүнчүлүктөрүн, суроо-талап, муктаждыктарын, кызыгууларын, өздөштүрүү деңгээлдерин ж.б. билүү экендигин белгилеши таң каларлык жана дайыма эске алынуучу дидактикалык талап деп түшүнүүбүз зарыл. Авторлор бул пикирди атайын баш сөздө белгилөө менен билим берүү процессинде инсанга багыттап окутуу парадигмасынын окутуудагы орду менен маанисин ачып беришкен. Бул пикир, соңку мезгилде өзгөчө актуалдуулукка ээ болуп, окутуудагы бардык маселелер окуучуга, инсанга, багыттоонун зарылдыгы менен натыйжалуулугун тастыктай баштады.

Эмгектин биринчи главасы “Класстык сабак – окутуу ишин уюштуруунун негизги формасы” деп аталып, төмөнкүдөй беш маселени талдоого алат: окуу ишине, уюштуруунун формаларынын кыскача тарыхы; класстык сабак-уюштуруунун негизги формасы; сабактын типтери жана структуралары; этаптарга коюлуучу талаптар; окутуунун жаңы парадигмалары жана класстык сабак. Аталган маселелер берилген ырааттуулукта толук жана кенен жеткиликтүү чечими берилген.

Мугалимдер тарабынан өз алдынча ойлом жөндөм шыгы өнүккөн окуучуга караганда маалыматты көп билген окуучу жогору бааланат. Баланын өзүндө программаланган потенциалдык мүмкүнчүлүктөрдүн өнүгүшүнө сүрөөнчү, демөөрчү болуу – бул инсанга багытталган таалим-тарбиялык парадигма мугалимдер чөйрөсүндө өтө эле жай баракат өздөштүрүлүп баратат» [16, 121-б.]. Бул пикир, сунуштар, жалпы эле, окуу процесстерин, анын ичинде кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууда милдетүү түрдө аткарылуучу, дидактикалык принцип, талап катары каралышы шарт деп эсептейбиз. “Үйрөнүүгө үйрөтүү” – бул соңку мезгилде байма-май көтөрүлгөн окутуудагы өзөктүү маселе. Бул деген “окуучуну окутпа, окуганга үйрөт, окуучуга үйрөтпө үйрөнүүгө үйрөт, даяр материалды берип, аны жаттанта,

материалды берип, аны өз алдынча өздөштүрүүгө көнүктүр” деген талаптарды камтып, кыргыздын: “тиши чыккан балага чайнап берген иш болбойт” деген макалынын талабына үндөлүп турат. Педагогикалык азыркы талабы боюнча бул пикир компетенттүүлүккө негизден окутуу парадигмасынын талаптары менен шайкеш келет. Ал эми компетенттүүлүк – бул кайсы бир маалыматты билүү эмес, белгилүү бир маселени чече алуу, бир нерсени жасай алууга болгон жөндөм, сапат. “Уюштургуч мугалим” менен “Түшүндүргүч мугалим”.

Биринчиси окуучуга даяр материалды ошол турушунда бербейт, окуучуга ал материалды өзү таап, өздөштүрүүсүнө шарт, өбөлгө түзүп берет. Экинчиси окуучуга даяр материалды даяр түрүндө берип, жаттатат. Азыркы учурда, тилекке каршы. “Түшүндүргүч мугалимдерге” сый-урмат көрсөтүлүп, “уюштургуч мугалимдердин” эмгектери толук бааланбай жатканын авторлор айтып жатышат. Жана да мугалимдер көп билген окуучу жогору баалашат, же материалды өздөштүрдүбү же жаттап алдыбы көңүлгө алынбайт. Ал эми “уюштургуч мугалимдердин” инсанга багытталган таалим-тарбиялык иш-аракеттери өтө эле жайбаракат жүрүп жатканын авторлор өкүнөө менен белгилешет. Экинчи главасы толугу менен сабактын максаты менен милдеттерин аныктоого, алардын өз ара карым-катыш, байланыштарын ачып берүүгө арналган. Эмгектин кийинки главаларында сабактын мазмуну, методдору, пландаштыруу иштери жана сабакты талдап баалоонун технологиялары өз-өзүнчө главаларда берилген.

Изилдөөбүздүн материалдарынын негизин кыргыз тили боюнча иштелип чыккан сабактын үлгүлөрү, план-конспектилер, сабактардын жыйнак түрүндө басылып чыккан эмгектер да түздү. Мисалы, 2007-жылы Б.Кыдырбаеванын түзүүсүндө “Сабак – түгөнбөгөн түйшүк” аталыштагы бир нече сабактардын үлгүсү жыйнак түрүндө жарык көргөн. Жыйнакка “Себат” билим берүү мекемесинин кыргыз-түрк лицейлеринде кыргыз тили жана адабият мугалимдеринин иш-тажрыйбаларынын негизинде иштелип чыккан сабактардын үлгүлөрү берилген. Аларда сабакты даярдоонун, уюштуруунун жана өткөрүүнүн айрым инновациялык табылгалары, окутуунун активдүү

жана интерактивдүү методдорун колдонуунун үлгүлөрү берилген. Биздин оюбузча жыйнакка камтылган үлгүлөр кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга кызмат кыла алат. Аларды ар бир мугалим өз тажрыйбасына, окуучулардын мүмкүнчүлүгүнө, сабактын максатына ылайык алымча-кошумчалар менен пайдалана алат деп ишенебиз.

2.2. Илимий -изилдөөнүн методдору

Биздин диссертациялык изилдөөбүздүн негизги максаты кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары болгондуктан, изилдөө ишибизде максатка жетүүгө өбөлгө болуучу методдорду аныктап, аларды натыйжалуу колдонууга аракеттер жасалды. Иште, негизинен теориялык-практикалык жана педагогикалык-эксперименттик методдор колдонулду.

Теориялык жана практикалык методдор аркылуу төмөнкүдөй иш-аракеттер аткарылды.

Биринчи, укуктук-нормативдик документтерди өздөштүрүү методу менен Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамы, кыргыз тилин эне тили катары окутуунун Мамлекеттик жана предметтик стандарттары, окутуунун соңку иштелип чыккан концепциялары, кыргыз тилин мамлекеттик тил катары өнүктүрүүнүн Улуттук программалары, окутуу-тарбиялоого, инсанды өнүктүрүүгө карата Президенттин соңку Жарлыктары, кыргыз тилин окутуу программалары талданып, үйрөнүлдү жана жалпылаштырылды.

Аталган иш-аракеттерди аткаруу менен орто мектепте билим берүүгө, анын ичинде, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы суроо-талаптар такталды. Талданып, жалпылаштырган материалдар азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун нормативдик негиздерин түзүп, аларды ийгиликтүү ишке ашыруунун негизги багыттарын, формаларын, ык-жолдорун жана каражаттарын аныктоого шарт түзүлдү. Изилдөөдө аныкталган талаптарды аткарууга карата методикалык-дидактикалык бир катар ой-сунуштар иштелип чыкты.

Экинчи, илимий-методикалык булактарды үйрөнүү методу аркылуу жалпы эле билим берүүнү, тарбиялоону уюштуруп, өткөрүүнүн формаларынын пайда болушу, өнүгүш тарыхы тууралуу маалыматтар топтолду. Окуу процессин уюштуруунун класстык сабак формасынын пайда болушу, анын тез эле дүйнөлүк деңгээлде кеңири колдонулуп кетишинин себеп-натыйжалары талдоого алынды. Жалпы эле педагогика илими, анын ичинде, улуттук педагогика илимдерине педагог-окумуштуулардын эң көп жана кайра-кайра кайрылган маселеси сабак жөнүндөгү экендигине ынандык. Орус педагог-окумуштуулары И. П. Подласыйдын, Е. И. Пассовдун, С. Д. Шевченконун, Б. Т. Пановдун ж.б. кыргыз окумуштуулары К. К. Сартбаевдин, И. Бекбоевдин, Э. Мамбетакуновдун, А. Алимбековдун, А. Муратовдун, Ж. Чымановдун ж.б. методикалык эмгектерин терең өздөштүрүү менен сабактын структуралык түзүлүшү, типтери менен түрлөрү, сабакка максаттын коюлушу, милдеттери жөнүндө, методдор жөнүндө жана сабакты талдап, баалоонун методикасы тууралуу керектүү маалыматтарды ала алдык. Алган жана өздөштүргөн материалдар кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун дидактикалык-методикалык маселелерин аныктап алууга жана аларды чечүүгө кызмат кылды. Азыркы класстык сабактын алгылыктуу жактары менен айрым чектелүү жактары боюнча, аларды жакшыртуу, өркүндөтүү боюнча айтылган айрым сунуштарды алгылыктуу деп эсептеп, ишибизде алар боюнча жеке пикир-тыянактарыбызды бердик.

Орус жана кыргыз тилдерин өзүнчө предмет катары окутууга карата иштелип чыккан сабактардын үлгүлөрүн, иштелмелерин талдоо аркылуу сабакты пландап өткөрүүнүн азыркы абалы менен, сабактын ийгилик-кемчиликтери менен кабардар болдук. Жалпы эле сабак, анын ичинде кыргыз тили сабагынын теориялык жана практикалык маселелери боюнча изденүү, изилдөө дайыма болуп келгенине, бул процесс азыр да жүрүп жатканына ынандык.

Үчүнчү, практикалык тажрыйбаларды, табылгаларды талдоо, аларды жалпылаштыруу методу бизге кыргыз тилин орто мектептерде

окутуунун азыркы абалы, сабакты уюштуруп, өткөрүүнүн ийгиликтери, жетишкендиктери менен жакындан таанышууга шарт түздү. Ошондой эле азыркы кыргыз тили сабагында азыркы суроо-талаптарга жооп бербеген, калыпка салынган салттуу сабактардын да аз болсо да өтүлүп жатканына күбө болдук.

Азыркы кыргыз тили сабагын заман талабына ылайык өркүндөтүп, сабактын түзүлүшүнө өзгөртүү киргизип, жаңы интерактивдүү методдорду, заманбап каражаттарды колдонууга болгон аракеттер арбын экенине ынандык. Мындай конкреттүү практикалык тажрыйбалар биздин ишибиздин практикалык маселелерин чечүүдө кеңири колдонулду. Изилдөөбүздүн алкагында практик мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү, сабактарга катышуу, сабактарды талдоо, сабактын план-конспектилерин талкулоо, окуучулар менен иштөө сыяктуу бир катар иш-аракеттер Бишкек шаарындагы У.Абдукамов атындагы №8 жалпы билим берүү орто мектебинин төмөнкү мугалимдери менен жүргүзүлдү: 1) Кыргыз тили жана адабияты мугалими Дарданова Гульмира Камалбековна, эмгек стажы – 24 жыл. 2) Кыргыз тили жана адабияты мугалими Келгенбаева Нурайым Ашырбаевна, эмгек стажы - 15 жыл. 3) Кыргыз тили жана адабияты мугалими, Эл агартуунун отличниги Сапарбекова Сагын Сапарбековна, эмгек стажы - 40 жыл. **Төртүнчү, сурамжылоо, аңгемелешүү методу** аркылуу биз проблема менен жакындан таанышууга мүмкүнчүлүк алдык. Мында райондук, шаардык билим берүү кызматкерлери, мектеп жетекчилиги, кыргыз тили мугалимдери, мектеп окуучулары, ата-энелер арасында кыргыз тилин окутуу, сабактын жүрүшү, өтүлүшү жөнүндөгү түрдүү пикирлер, сунуштар топтолду, окутуунун, кыргыз тили сабагынын учурдагы абалы тууралуу маалыматтар алынды.

Сурамжылоонун жана аңгемелешүүнүн жүрүшүндө сабак жөнүндө, кыргыз тили сабагы жөнүндө мугалим, окуучу жана ата-энелердин пикирлеринде кескин айырмачылыктар жок экендиги, ошол эле учурда бирдиктүү бир, конкреттүү пикир жок экендиги айкындалды. Ата-энелер арасында сабакка, кыргыз тилин окутууга карата өзүнчө көз караш, пикир же

сунуштар аз экендиги, айрым ата-энелер ал жөнүндө ойлонбой тургандыктарын, окутуу, сабак толугу менен мугалимдин гана иши катары карай турганын жашырышкан жок. Окуучулар берилген суроолорго кыска гана “жакшы” же “жакшы эле”, “кыргыз тилин окуганга кызыгам” сыяктуу жалпы эле жоопторду беришип, кыргыз тилин окуп-үйрөнүүнүн негизги максаты деп эрежелерди, аныктамаларды түшүнө тургандыктарын айтышты. Мектеп окуучулары менен сабактан, мектептен тышкары учурларды улуу адамдардын аңгемелешүүсү, окуучунун өз ой-пикирин тартынбай айтуусу сыяктуу иш-аракеттер дээрлик болбой, окуучуларда жайынча сүйлөшүү көндүмдөрү жакшы калыптанбагандыгын байкадык. Окуучуларда тартынуу, уялуу, ишенбөө сыяктуу сезимдердин күчтүү экендиги байкалды.

Бешинчи, анкета алуу методу. Бул метод аркылуу биз сабак боюнча мектеп администрациясынын, мугалимдин, окуучунун жана ата-энелердин жеке пикирлерин билүү максатында өз-өзүнчө даярдалып, атайын суроолор камтылган анкеталарды таратып берип, аларга жазуу түрүндө жооп берүүлөрүн өтүндүк. Алынган жооптордон кыргыз тили мугалими да, окуучусу да, ата-эне да кыргыз тилинин өзүнчө предмет катары окутулушун колдоп, аны жакшыртууга, натыйжасын арттырууга өтө кызыкдар экендиги аныкталды. Кыргыз тили мугалимдеринин жооптору аркылуу кыргыз тилин окутуудагы көйгөйлөр, сабактын максатына толук жетпей, күтүлгөн натыйжаларды алууга кедерги болгон объективдүү жана субъективдүү себептери жөнүндө маалыматтарды алсак, окуучулардын жоопторунан сабактан алар күткөн иш-аракеттер, кызыккан суроолору, кыргыз тили сабагына болгон түшүнүк-мамилелери жөнүндөгү маалыматтарды алдык. Ата-энелердин жооптору биз күткөндөй маалыматтарды бербей, жалпы жана белгилүү болгон маселелерди белгилөө менен чектелгендиги байкалды.

Ишибизде аталган методдордон сырткары окуучулардын кыргыз тили боюнча жазуу дептерлери, мурда жазган баяндама жана дилбаяндары менен тааныштык. Мектептердеги кыргыз тили кабинеттеринин жабдылышы, алардын сабакка карата аткарган кызматы, кыргыз тили сабагын өтүүдө

каражат катары колдонуу мүмкүнчүлүктөрү каралды. Мектеп китепканаларынын кыргыз тилин окутууга, сабак өтүүгө көмөк көрсөтүүчү илимий-теориялык, методикалык-практикалык эмгектер менен камсыз болушу жана алардын кыргыз тили сабагында колдонуу маселелерине да кызыгып көрдүк. Мектеп китепканалары кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча илимий-методикалык эмгектер менен камсыз болушу 50-60%дан ашпай тургандыгы, соңку эмгектер авторлор тарабынан өз каражатына жана чектелүү нускада (100 дөн 500 гө чейин) чыга тургандыгы аныкталды. Соңку жылдары (20-30 жыл) методикалык мыкты бир дагы эмгек мамлекет тарабынан жетиштүү нускада чыгарылбагандыгы айкын болду.

Айтылып өткөндөрдөн сырткары соңку мезгилдерде мектеп практикасында кеңири колдонула баштаган: Сынчыл ойломду өнүктүрүүдөгү окуу жана жазуу, глобалдык билим берүү, инсанга багыттап окутуу, инклюзивдик билим берүү сыяктуу жаңычыл окутуу формалары колдонулган билим берүүнүн натыйжалуулугу, ийгиликтүүлүгү мугалимдер тарабынан да, методисттер тарабынан да айтылып келүүдө. Биздин изилдөөбүздүн темасына ылайык бир сабактын үлгүсүн берүүгө аракет жасайлы:

Сабактын темасы: Ат атооч жана анын бөлүнүшү.

Сабактын түрү: Өтүлгөндөрдү кайталоо.

Колдонулган ыкма: “ИНСЕРТ” стратегиясы

Класс: 5-класс

Предмет: Кыргыз тили

Убактысы: 45 мүнөт

Бул стратегия эффективдүү окуу жана ойлонуу үчүн белги коюп окуунун интерактивдүү ыкмасы. Ыкманы колдонууда мугалим окуучуну эркин коюп, убакыт менен иштөөсүн эскертет. Адегенде мугалим теманы айтат, окуучулар ат атооч, анын түрлөрү боюнча эмне билишсе, эстерине салып, жекече иштеп, жазып чыгышат. Окуучулар туура же туура эмес жазгандарын кийинкиге калтырып, мүмкүн болушунча көбүрөөк жазганга аракет кылышы керек. Жазгандарын топ менен бөлүшүп, бири-бирин

толуктап, талкуулашат. Ал жыйынтыктар доскага же флипчартка мугалим тарабынан жазылат. Ушундан кийин атайын алдын ала даярдалган “Ат атооч, анын бөлүнүшү” деген темадагы кеңири баяндалган текст окуучуларга таратылат. Окуучулар аны белги коюп окуй башташат. Текст болжолдуу түрдө төмөнкүдөй болот:

Ат атооч, анын бөлүнүшү

Затты же алардын белгилерин атабай, аларды жалпылап көрсөтүүчү сөздөр ат атооч деп аталат.

Белги коюлуучу жер ► мисалы: **V – билем**

Ат атооч башка сөз түркүмдөрүнөн лексикалык маанисинин жалпылангандыгы, уюштурган атайын мүчөсүнүн жоктугу менен айырмаланат. М: *мен, сен, ал, бул, ким, эмне, биз.*

Белги коюлуучу жер ►

Сүйлөм ичинде ат атоочтор баш мүчөлөрдүн (ээ, баяндооч) милдетин аткарат. Мисалы: *Ал ырдады. Биздин жерибиз – ушул.*

Белги коюлуучу жер ►

Сүйлөмдө ат атоочтор айкындооч мүчөлөрдүн (аныктооч, бышыктооч, толуктооч) милдетин аткара алат. Мисалы: *Менин тилеги орундалды. Аны алыстан тааныдым. Кечээ алар биздикинде болушкан.*

Белги коюлуучу жер ►

Ат атоочтор түзүлүшүнө карай жөнөкөй (*ал, биз, сиз, булар, тигил, өз, өзүм, баары*) жана татаал (*ар кайсы, мына бу(л), кайсы би, алда кандай, эч кандай*) болуп экиге бөлүнөт.

Белги коюлуучу жер ►

Ат атооч берген маанисине карата бга бөлүнөт: жактама, шилтеме, сурама, таңгыч, аныктама, белгисиз.

Белги коюлуучу жер ►

Ат атоочтор төмөнкүдөй жалпыланган: заттык маанини (*мен, сен, ал, биз, ким, эч ким*), сын-сыпаттык маанини (*кандай, ошондой, ушундай, ар кайсы, ар качан*), сан-өлчөмдүк маанини (*баары, бүткүл, канча, нече, бардыгы, эч канча*) билдирет.

Белги коюлуучу жер ►

Белгилер: 1) V – билем; 2) + – жаңы билдим; 3) – – менин билгеним башкача болчу же карама-каршы ой; 4)? – түшүнгөн жокмун же бул боюнча кенен түшүнүк алгым келет. Ар бир сүйлөмгө же абзацка белги коюлат, кээ бир учурда бир абзацка эки үч белги туура келиши мүмкүн. Текст окулуп, белгилер коюлуп бүткөн соң, өз жуптары менен талкуулашат да, төмөнкүдөй таблицаны түзүп, ага тексттеги белгилегендерди кыскача жазышат.

V – муну билем	+ – жаңы билдим	– бул окугандарым билгендериме карама-каршы	? – муну түшүнгөн жокмун, кененирээк билгим келет.

Ар бир окуучу дептерине жазып таблицаны толтургандан кийин эгерде класстын окуучуларына «Инсерт» стратегиясы тааныш эмес болсо, жогорку таблицаны мугалим доскага чийип же илип коюш керек.

«←», «?» белгилерине жазылган ар бир окуучунун жазгандарын класс менен талкуулашат, биринин билбегенин экинчиси билиши мүмкүн.

Ошондуктан башкалардан суроо-жооп аркылуу жооп алышат, айрымдарын мугалим менен бирдикте талкуулашат.

Түшүнгөн жокмун же кенен билгим келет деген графадагы орчундуу эки же үч суроону атайын бөлүп мугалим доскага жазат да окуучуларга проблемалуу суроолорду коёт. Суроолор төмөндөгүчө болушу мүмкүн: 1) Ат атоочтор сүйлөмдө кандай милдеттерди аткарат? 2) Ат атоочтор канчага бөлүнөт? 3) Ат атоочтун морфологиялык белгилери кайсылар? 4) Ат атоочтун синтаксистик кызматы жөнүндө эмне билесиңер? ж.б. Ушул суроолордун тегерегинде ойлонгула дейт да окуучуларды үч же эки топко бөлүп, доскага жазылган суроолорду үй тапшырмасы катары берет. Окуучулар өз алдынча изденишип, кийинки сабакка долбоор (проект) схема же таблица б.а., өз фантазиясына жараша аткарып келишет да кийинки сабакта ый тапшырманы коргоп беришет.

Инсерт стратегиясын өтүүдө мугалим, *биринчиден*, окуучулардын ызычуусуна, сүйлөшүүлөрүнө тыюу салбаш керек. *Экинчиден*, окуучуну көп сүйлөтүш керек, мугалим мүмкүн болушунча аз сүйлөш керек. Мында окуучуга багыт гана берип туруш керек. *Үчүнчүдөн*, сеники туура, азаматсыңар деген сөздөрдү айтпаш керек. Бул жерде ар бир ой баалуу деген принцип сакталууга тийиш. *Төртүнчүдөн*, текст менен иштөөнү билиш керек. Окутууда колдонулган интерактивдүү методдор мугалим менен окуучунун жана окуучу менен окуучунун ортосундагы өз ара байланыштарды, окутуу процессиндеги окуучулардын өз алдынча таанып билүүишмердигин уюштурат. Жогоруда көрсөтүлгөндөй интерактивдүү ыкма менен иштөөдө окуучулар кандайдыр бир проблеманы талкуулап жатып, аны чечүүнүн бир нече жолу бар экендигин түшүнө башташат, өз көз караштары менен башкалардыкын салыштырууну үйрөнүшөт, алдыга коюлган маселени биргелешип чечишет.

Бул стратегиядан сырткары мугалим кошумча маалымат катары ат атоочтордун жөндөлүшүндөгү өзгөчөлүктөр тууралуу айтып бериши зарыл. Себеби, жөндөмө категориясында ар бир жөндөмөнү уюштуруучу мүчөсү

болуп, алар уңгудагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын катышына карай бир канча варианттарда өзгөрөөрүн, анан алар ат атоочторду жөндөөдө айырмачылыктардын болоорун окуучулар билиши керек. Ал маалыматтар эрте даярдалып, проект аркылуу флипчартта же интерактивдик доскада көрсөтүлсө жакшы болмок. Ат атоочтун жөндөлүшү тууралуу маалымат:

Урматтуу окуучулар, биз буга чейин зат атоочтун алты жөндөмөсү бар экендигин, аларга берилүүчү суроолору жана аларды уюштуруучу мүчөлөрдүн бар экендигин билебиз. Эске түшүрөлү:

Атооч	<i>ким? эмне?</i>	мүчөсү жок, уңгу түрүндө
Илик	<i>кимдин? эмненин?</i>	мүчөсү – -нын (12 вар. өзгөрөт)
Барыш	<i>кимге? эмнеге?</i>	мүчөсү – -га (8 вар. өзгөрөт)
Табыш	<i>кимди? эмнени?</i>	мүчөсү – -ны (12 вар. өзгөрөт)
Жатыш	<i>кимде? эмнеде?</i>	мүчөсү – -да (8 вар. өзгөрөт)
Чыгыш	<i>кимден? эмнеден?</i>	мүчөсү – -нан (12 вар. өзгөрөт)

Ат атоочтор берген маанилерине карата бга бөлүнөт. Алар:

Жактама ат атооч

Шилтеме ат атооч

Сурама ат атооч

Таңгыч ат атооч

Аныктама ат атооч

Белгисиз ат атооч

Эми булардын жөндөлүшүнө көңүл буралы:

1.Көптүк түрдөгү **жактама ат атоочторду** жөндөгөндө эч кандай өзгөрүүгө учурабайт. Мисалы:

Атооч	<i>биз</i>	<i>силер</i>	<i>алар</i>
Иилик	<i>биз-дин</i>	<i>силер-дин</i>	<i>алар-дын</i>
Барыш	<i>биз-ге</i>	<i>силер-ге</i>	<i>алар-га</i>

Табыш	<i>биз-ди</i>	<i>силер-ди</i>	<i>алар-ды</i>
Жатыш	<i>биз-де</i>	<i>силер-де</i>	<i>алар-да</i>
Чыгыш	<i>биз-ден</i>	<i>силер-ден</i>	<i>алар-дан</i>

Ал эми жекелик сандагы ат атоочтордун уңгусу өзгөрүп кетет. Мисалы,

Атооч	<i>мен</i>	<i>сен</i>	<i>ал</i>
Илик	<i>ме-нин</i>	<i>се-нин</i>	<i>ан-ын</i>
Барыш	<i>ма-га</i>	<i>са-га</i>	<i>а-га</i>
Табыш	<i>мен-и</i>	<i>сен-и</i>	<i>ан-ы</i>
Жатыш	<i>мен-де</i>	<i>сен-де</i>	<i>ан-да</i>
Чыгыш	<i>мен-ден</i>	<i>сен-ден</i>	<i>ан-дан</i>

2. Шилтеме ат атоочторду жөндөгөндө жактама ат атоочтун жекелик түрү өңүү, кээ бир жөндөмөлөрдө уңгу өзгөрүүгө учурайт.

А. <i>бу(л)</i>	<i>ушу(л)</i>	<i>ошо(л)</i>	<i>тиги(л)</i>
И. <i>му-нун</i>	<i>ушу-нун</i>	<i>ошо-нун</i>	<i>тиги-нин</i>
Б. <i>бу-га</i>	<i>ушу-га</i>	<i>ошо-го</i>	<i>тиги-ге</i>
Т. <i>му-ну</i>	<i>ушу-ну</i>	<i>ошо-ну</i>	<i>тиги-ни</i>
Ж. <i>мын-да</i>	<i>ушун-да</i>	<i>ошон-до</i>	<i>тигин-де</i>
Ч. <i>мын-дан</i>	<i>ушун-дан</i>	<i>ошон-дон</i>	<i>тигин-ден</i>

Мына ушундай таризде сурама, таңгыч, аныктама, белгисиз ат атоочтордун жөндөлүшүн түшүндүрүү керек.

Жыйынтыгында интерактивдүү методдор активдүү колдонуудан өз ара аракеттенүү жакшырып, берилген материалды батыраак окуп, талкуу учурунда билип алган маалыматтарын жакшы эстеп калышат. Биргелешкен иш окуучулардын ар биринин жалпы ишке кызыгуусун жаратат. Мындай ыкма менен окутууда мугалим фасилитатор (насаатчы) болуп эсептелет.

Иштелип чыккан сабактын үлгүсү ат атоочту окутууда колдонулуучу сабактын активдүү формалаларынан боло алат деп ишеничтүү белгилейбиз. Демек, үлгү кыргыз тилинин, анын ичинде ат атоочту өркүндөтүлгөн программанын талаптарына ылайык окутууга, сабактын натыйжалуулугун арттырууга, окуучулардын кызыкчылыгын өстүрүүгө терең билим алууга жардам берет. Окутуу методдорун тандоо критерийлерин Э.Мамбетакунов төмөндөгүчө белгилеген: методдун окутуунун мыйзам ченемдерине жана принциптерине ылайык келиши; окутуунун максатына жана милдеттерине ылайык келиши; өтүлүүчү теманын мазмунуна ылайык келиши; окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүнө жана мүмкүнчүлүктөрүнө туура келиши; белгиленген убакытка жана анын шарттарына туура келиши; методдун тиешелүү илимий-изилдөө методуна шайкеш келиши; мугалимдин мүмкүнчүлүктөрүнө туура келиши [56, 304 б.].

Белгиленген критерийлер маселенин так үстүнөн түшкөн, чечилүүчү маселерлерди оңой чече ала тургандай абдан так, даана берилген. Кайсы гана мугалим болбосун, жогорудагы критерийлерге таянып, өздөрүнүн чыгармачылык дараметин жумшоо менен ишмердүүлүгүн жүргүзсө, билим берүү менен окутуунун натыйжалуулугу алда канча артмак деген ойдобуз.

Изилдөөнүн методдору тууралуу жогорудагы сабактын иштелмесинен сырткары окутуунун негизги куралдарынын бири – грамматикалык талдоого токтолсок. Окуучуларга кыргыз тили боюнча терең жана туруктуу билим берүүдө, сабактын натыйжалуулугун арттырууда грамматикалык талдоонун (лексикалык, орфографиялык, фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, пунктуациялык) мааниси да чоң, анткени ал мугалимдин күндөлүк ишинде көбүрөөк колдонулуучу методикалык ыкмалардын биринен болуп саналат. Грамматикалык талдоонун негизинде окуучулар грамматикалык категориялардын жеке өзгөчөлүгү менен алардын кызматын туура баамдоого, бири-бирине окшош болгон жактарын же айырмачылыктарын жаңылбай ажырата билүүгө машыгышат.

Улуу педагог жана жазуучу Константин Дмитриевич Ушинский: «Бизде ар качан колдонулуучу грамматикалык талдоо өзүнөн өзү эле эң жакшы көнүгүү болуп саналат», - деп грамматикалык талдоого өзгөчө баа берген [108, 354-б.]. Ырасында эле, грамматикалык талдоо жаңы теманы өтүүдө, бекемдөөдө, бышыктоодо жардамга келет. Демек, грамматикалык талдоо – тилди өздөштүрүүдөгү өзгөчө ыкма болуп саналат. Сөзүбүздү далилдеш үчүн, жогорудагы эле сабактын фонунда маани берүүчү сөз түркүмүнүн ичинен атоочко карата морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартибин жана үлгүсүн берүүгө аракет кылалы.

Талдоонун тартиби төмөндөгүчө:

- ▶ Сүйлөмдөн атоочту таап, анын лексикалык маанисин, морфологиялык белгисин аныктоо;
- ▶ Маанисине карай кайсы атооч экендигин (жактама, шилтеме, сурама, таңгыч, белгисиз, аныктама) ажыратуу;
- ▶ Атоочту түзүлүшүнө карай ажыратуу (жөнөкөй, татаал);
- ▶ Атоочтун уңгу, мүчөсүн, мүчөнүн түрлөрүн табуу;
- ▶ Атоочтордун жөндөлүшүндөгү өзгөчөлүктөрдү билүү;
- ▶ Атоочтун кандай жазылаарын түшүндүрүү.

Талдоонун үлгүсү төмөндөгүчө:

Биздин замандын кишилери жөнүндө канча айтса да, сөз табылаар. (Т.С.)

▶ **Оозеки талдоо:**

Сүйлөмдөгү **биздин** жана **канча** деген сөздөр – атооч, себеби алар затты же анын белгилерин атабай, жалпылап көрсөттү.

Биздин деген сөз мааниси боюнча жактама атооч, көптүк санда, биринчи жакта турат, уңгусу – **биз**, мүчөсү – **-дин**, бул илик жөндөмөнүн мүчөсү, алгачкы формасы – **-нын**. Түзүлүшүнө карай жөнөкөй, бир гана сөздөн турат. **Канча** деген сөз мааниси боюнча сурама атооч. Уңгу түрүндө, мүчөсү жок, түзүлүшүнө карай жөнөкөй, жекелик санда, атооч жөндөмөсүндө турат.

► **Жазуу түрүндө талдоо:**

Биздин – жактама ат атооч, көптүк сан, I жак, уңгусу – *биз*, мүчөсү – *дин*, илик жөндөмөсүнүн мүчөсү, алгачкы формасы – *-нын*.

Канча – сурама ат аточ, уңгусу – канча, жекелик санда, түзүлүшү жөнөкөй, атооч жөндөмөсүндө турат

Жогоруда биз толук талдоонун тартиби менен үлгүсүн бердик. Оозеки талдоо – окуучулардын ой жүгүртүүсүн активдештирип, алардын сабакка болгон кызыгуусун арттырууга шарт түзөт, андыктан мугалим өз тажрыйбасына талдоонун оозеки түрүн көбүрөөк колдонушу зарыл.

Негизи, грамматикалык талдоо толук жана толук эмес талдоо деп бөлүнөт. Маселен, талдоого алынып жаткан сүйлөмдүн грамматикалык негизги белгилери бүт көрсөтүлсө, бул толук талдоо болот. Ал эми толук эмес талдоо грамматиканын кайсы бир бөлүгүнүн чакан темалары боюнча ар бир жаңы сабакта жүргүзүлүп турууга тийиш. Талдоонун бул түрү туруктуу методикалык ыкма катарында мугалимдин күндөлүк практикасында колдонулуп турушу максатка ылайыктуу, ошондуктан «толук эмес грамматикалык талдоо жаңы материалды түшүндүрүүдө сабактын зарыл болгон составдык бир бөлүгү болуп саналат» [116, 143-б.].

Ырасында эле, толук талдоону дайыма жасоого мүмкүн эмес, себеби убакыттан уттуруп жибергишибиз мүмкүн. Толук талдоо бир теманы толук өтүп, анан билимди бышыктоодо колдонулат. Ал эми толук эмес талдоо жаңы теманы түшүндүрүп жатканда жардамга келет. Сөзүбүз кургак болбосун үчүн, далилдейли: Эгерде мугалим өтө турган тема «Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү» болсо, анда сүйлөмдө – сүйлөмдүн кайсы мүчөсү (баш мүчөлөр: ээ, баяндооч; айкындооч мүчөлөр: аныктооч, толуктооч, бышыктооч) бир өңчөй болду деген гана суроого жооп берип, аларды атайт. Мисалдар:

Арген, Арсен, Айша, Ардактар келе жатышат. Сүйлөмдө бир өңчөй ээлер – *Арген, Арсен, Айша, Ардактар*.

Ажар коркту, ыйлап жиберди, жүгүрдү, мүдүрүлдү. Сүйлөмдө бир өңчөй баяндоочтор – *коркту, ыйлап жиберди, жүгүрдү, мүдүрүлдү*.

Ушул булгаарыдан өтүктүн, маасынын кончу чыгат. Сүйлөмдө бир өңчөй аныктоочтор – *өтүктүн, маасынын*.

Сен өзүңдү, ата-энеңди, эли-жериңди, мекениңди ойло. Сүйлөмдө бир өңчөй толуктоочтор – *өзүңдү, ата-энеңди, эли-жериңди, мекениңди*

Күздүк буудай коюу, тегиз жана жакшы чыкты. Сүйлөмдө бир өңчөй бышыктоочтор – *коюу, тегиз, жакшы*.

Мында көрсөтүлгөндөй тиешелүү гана сүйлөм мүчөсүн айтып, талдоо аркылуу жаңы тема боюнча түшүнүктү берсе болот. Ошондой эле, толук эмес талдоого кээде пунктуациялык талдоо да кирет. Мында, тигил же бул тыныш белгисинин ((*чекит.*), (*үтүр.*), (*кош чекит:*), (*суроо белгиси?*), (*илеп белгиси!*), (*дефис -*), (*сызыкча –*), (*тырмакча «»*), (*көп чекит...*), (*үтүрлүү чекит ;*)) эмне үчүн коюлгандыгын гана түшүндүрүлөт.

2.3. Педагогикалык-эксперименттик иш-аракеттердин жүрүшү жана анын жыйынтыктары

Орто мектептеги кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктоо менен конкреттүү тыянактарды чыгарып, практикалык сунуштарды берүүгө багытталган педагогикалык-эксперимент төмөндөгү мектептер менен жүргүзүлдү: 1. Чүй областындагы В.Ф.Марков атындагы №1 орто мектебинин кыргыз тили мугалими, эл агартуунун отличниги Сулайманова Гульнара Шаршеновна, эмгек стажы – 32 жыл; 2. С.Ибраимов атындагы №2 орто мектебинин кыргыз тили мугалими, эл агартуунун отличниги Мусаева Айзада Роевна. 3. Искра айылынын орто мектебинин кыргыз тили мугалими, эл агартуунун отличниги Мамбеталиева Бегайым Бийсановна, эмгек стажы – 35 жыл. 4. Ж.Токторбаев атындагы толук эмес орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Алымкулова Атыркүл Бакасовна, эмгек стажы – 35 жыл. 5.

Д.Сооронбай уулу атындагы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, эл агартуунун отличниги Мамытова Тургун Мамытовна, эмгек стажы – 38 жыл.
 б. Т.Каракеев атындагы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, эл агартуунун отличниги, Манас таанууга окуучуларды алып чыккан мыкты мугалим Дүйшембиева Айдай, эмгек стажы – 38 жыл. 7. И.Үкүев атындагы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, эл агартуунун отличниги, сөз чебери, устат мугалим Шабданова Чынаркүл Тентиевна, эмгек стажы – 40 жыл.

Эксперименттик иш-чараларга аталган мектептердин 120 мугалим, 400 гө жакын окуучулары катышышты. Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттер изилдөө иштеринде натыйжа берип, салтка айланган үч этапта жүргүзүлдү. Этаптар: аныктоочу, жыйынтыктоочу жана текшерүүчү деп аныкталды.

2015-2016-жылдары аныктоочу этап, 2017-2020-жылдары калыптандыруучу этап, текшерүүчү этап 2021-2023-жылдары жүргүзүлдү. Ар бир этаптын конкреттүү максаты, ага ылайык милдеттери аныкталып, максат-милдетке жараша изилдөөнүн методдору тандалып алынды. Жүргүзүлгөн эксперименттин жыйынтыгын таблица түрүндө төмөнкүдөй берилди:

2.1-таблица. Эксперименттин аныктоочу этабы

Максаты	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Орто мектептерде өтүлүп жаткан кыргыз тили сабагынын азыркы абалын аныктоо; ▪ Сабак боюнча мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү, окуучу-лардын кыргыз тили сабагына болгон түшүнүк-мамилелерин аныктоо; ▪ Илимий божомолдун негизин түзүү;
Милдеттери	<p>Эксперименттик иш-аракеттерди жүргүзүүнүн багыттарын, ык-жолдорун аныктоо, изилдөө иштерин жүргүзүүнүн максат-милдет-терин тактоо.</p> <p>Сабак боюнча негизги көйгөйлөрдү аныктоо.</p>

Методдору	Илимий-методикалык эмгектерди, нормативдик документтерди окуп-үйрөнүү. Мектеп тажрыйбасын талдоо, жалпылаштыруу, байкоолорду жүргүзүү, аңгемелешүү, сурамжылоо, анкеталарга жооп алуу, аларды жалпылаштыруу.
Натыйжалары	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Азыркы учурда өтүлүп жаткан кыргыз тили сабагынын абалы аныкталды; ▪ Мугалимдердин иш-тажрыйба-лары талданып, жыйынтык чыгарылды; ▪ Сабак маселеси боюнча мугалим-дердин суроо-талаптары, керектөөлөрү такталды; ▪ Окуучулардын кыргыз тили сабагына болгон түшүнүк-мамилелери айкындалды.

2.2-таблица. Эксперименттин жыйынтыктоочу этабы

Максаты	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө болгон методикалык шарттарды теориялык негизде аныктоо; ▪ Илимий божомолду толуктоо, тактоо.
Милдеттери	Аныкталган теориялык негиздерди сабак процессинде сыноо. Мугалимдер менен окуучулардын сабак процессиндеги ишмердүүлүктөрүн байкоо, тыянак чыгаруу.
Методдору	Сабактарга катышуу, талдоо, сунуш кылынган үлгүлөрдөгү сабактарды аткаруу, талдоо. Окуучулардын сабактагы иш-аракеттерин талдоо жана баалоо, салыштыруу, типтештирүү, жалпылаштыруу
Натыйжалары	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Кыргыз тили мугалиминин сабакты жакшыртууга болгон аракети, мүмкүн-чүлүктөрү аныкталды,

	<p>окуучулардын сабакка болгон кызыгууларын арттыруунун шарттары, жолдору айтылды;</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Сабактын натыйжа-луулугун жогорулатууга болгон сунуштарын алгылыктуу экендиги такталды.
--	--

2.3-таблица. Эксперименттин текшерүүчү этабы

Максаты	Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун биз иштеп чыккан методикалык шарттарынын алгылыктуу экендигин текшерүү, алымча-кошумчаларды киргизүү, жыйынтыктоо.
Милдеттери	<p>Сабак боюнча изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын жарыялоо.</p> <p>Мугалимдер менен аңгемелешүү, семинар-тренингдерди өткөрүү.</p> <p>Окуучулардын пикирлерин жазуу түрүндө алуу, сабактын моделин иштеп чыгуу.</p>
Методдору	<p>Мугалимдер менен окуучулардан анкета аркылуу суроолорго жооп алуу, аларды жалпы-лаштыруу.</p> <p>Сабактарга талкуу уюштуруу.</p> <p>Тажрыйбаларды талдоо, толуктоо.</p>
Натыйжалары	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары анык-талды, такталды; ▪ Мугалимдер менен окуучулардын кыргыз тили сабагына болгон мамиле-түшүнүктөрү аныкталды; ▪ Сабакты жакшыр-туунун конкреттүү ык-жолдору иштелип чыкты, практикага сунушталды.

Эксперименттин жыйынтыктоочу этабы

Жооптордун жалпы саны	Грамматикалык-теориялык материалдардын көп болушу	Методикалык эмгектердин аздыгы	Окуучулардын окууга болгон кызыкчылыктарынын төмөндүгү	Класстагы окуучулардын санынын ашкере көптүгү	Административдик тескөөлөр
120	37	35	21	20	7
100%	30,8%	29,2%	17,5%	16,7%	5,8%

Эксперименттик иш-аракеттердин аныктоочу этабында орто мектептердин кыргыз тили мугалимдерине анкеталар таратылып берилип, алынган жооптордун жалпы саны 120 болду. Анкетада: “Сиздин оюңузча кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга кедерги болгон негизги беш себеп кайсылар?” деген суроо-өтүнүч жазылган. Алынган жоопторду талдап, жалпылаштыруу менен төмөнкүдөй маалыматтарды алдык: Ар бир класстагы окуучулардын саны өтө көп (40-45) болуп жаткандыктан оорчулук жаратканы да берилген. Мектеп администрациясынын окуу процессине, кыргыз тили сабагына ашыкча тескөөлөрдү коюп, мугалимдин жеке чыгармачылыгын ачууга чектөөлөр болуп жатканын да жашырышкан жок. Кыргыз тили мугалимдеринин жооптору 3.4-таблицада берилди.

Ал эми 10-11-класстардын окуучуларына таратылган анкеталарда төмөнкүдөй суроолор берилген:

Биринчи суроо: Кыргыз тили сабагындагы сага жакпагандар кайсылар?

Экинчи суроо: Кыргыз тили сабагынын кандай өтүлүшүн каалайсың?

(Эгерде окуучу өзү каалабаса анкетаны алып жазбай коюуга уруксат берилди. Бул окуучунун өз оюн, пикирин тартынбай, ачык айтып берүүсүнө шарт түзүү үчүн жасалды). Жоопторду талдап, жалпылаштырууда төмөнкүлөр белгилүү болду.

2.5-таблица. Окуучулардын кыргыз тили сабагына мамилеси

Окуучуларга жакпаган көрүнүштөр	Окуучулар каалаган, күткөн көрүнүштөр
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Эрежелерди мажбурлап жаттоого сунуш кылышы. ▪ Үй тапшырмалардын көптүгү. ▪ Бирдей, кызыксыз көнүгүү иштеринин көп болушу. ▪ Окшош, кызыксыз суроолордун көп берилиши. ▪ Темалардын кызыксыздыгы. ▪ Мугалимдин көп сүйлөөсү. ▪ Окуучулардын өз ойлоруна көңүл бурулбашы. ▪ Окуу китебинен көчүрүп жазууга тапшырмалардын көп берилиши. ▪ Сабактын кызыксыз өтүшү. ▪ Турмуш менен байланыштын жоктугу. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Сабактын кызыктуу болушун. ▪ Кызыктуу темалардын талкууланышын. ▪ Тилди жашоо-турмуш менен байланышта үйрөтүлүүсүн. ▪ Эреже-аныктамаларды жаттоо боюнча тапшырмалардын аз болушун. ▪ Сабакта ар-түрдүү методдордун, оюндардын көп болушун. ▪ Окуучулар кызыккан суроо, тапшырмалардын көп болушун. ▪ Текст менен иштөөгө, текст түзүүгө көп убакыттын бөлүнүшүн. ▪ Окуучунун жеке оюн, пикирин сабакта айтууга орун берилишин. ▪ Талашып-тартышууга мүмкүнчүлүктүн болушу. ▪ Жазуу иштеринин начар жактары менен бирге эле жакшы жактарынын сабакта айтылышын.

Окуучулардын жоопторун талдоо, жалпылаштыруу азыркы кыргыз тили сабагынын методикалык мазмунун толуктоонун, өзгөртүүнүн зарылдыктарын көрсөтүп турат. Жөнөкөйлөштүрүп айтканда, кыргыз тили сабагынын негизги талабы – окутууда окуучулардын жигердүүлүгүн арттырып, чыгармачылыгын өөрчүтүп, алардын өз алдынчылуулугу менен ой жүгүртүүсүн өркүндөтүүгө

өзгөчө маани берүү зарылчылыгы туулат. Тилекке каршы айрым учурларда окутуу процесси тажатмалуу иш-аракеттер менен коштолуп келет. Алсак, окуучулардын басымдуу көпчүлүгү кыргыз тили сабагында мугалимдин көп сүйлөгөнүнөн тажап, кээде курулай эрежелерди жаттоодон тажап, бирдей типтеги сабактардан, көнүгүүлөрдөн тажашат. Бул жагдайды эске алууга милдеттүүбүз. Мыкты методисттер тил сабактарына мугалим бөлүнгөн убакыттын 40-70%га чейинкисин өздөрү сүйлөө менен өткөрүп келе жатканын туура эмес деп эсептешет.

10-11-класстардын окуучуларына сурамжылоо жүргүзүлүп, алардан: “Кыргыз тили сабагындагы сага жаккан, кызыгып окуган темалар кайсылар?” деген бир гана суроо берилип, жооптор алынды. Суроого 96 окуучу жооп берди. Жыйынтыгы төмөнкүдөй коюлду:

2.6-таблица. Окуучулардын сабакты кызыгып окуган темалары

№	Тематика	Окууч. саны	%
1.	Текстти талдоо жана текст түзүү	25	26,1
2.	Иш кагаздарын окуп үйрөнүү, иш кагаздарын өзүнчө жазуу	22	22,9
3.	Грамматикалык (фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) талдоолорду жүргүзүү	20	20,8
4.	Дил баяндарды жазуу	18	18,7
5.	Окуу китебинде берилген көнүгүүлөрдү иштөө	11	11,5
Жалпы		96	100 %

Маалыматтардан көрүнүп тургандай, окуучулар кызыгып иштеген, жаккан темалардын сап башында (№1, №2) турган текст менен иштөө жана иш кагаздарын аткаруу темаларынын экөө тең кыргыз тилин окутуунун “байланыштуу кеп” бөлүмүнө тиешелүү. Алар кыргыз тил илиминин

бөлүмдөрүнө эч кандай тиешеси жок. Бул абал, бизди, кыргыз тили мугалимдерин ойлонтууга тийиш. Себеби окуучулардын көбү, тең жарымы десек да болот, кыргыз тилинин грамматикасын өздөштүрүп-окууга эмес, кеп ишмердүүлүгүн, т.а., сүйлөөгө, уга билүүгө, окуп жана жазууну жакшыртууну эске алуу керек.

Грамматикалык талдоолор менен иштеген, кызыккан окуучулардын эмне үчүн кызыга турганын тактаганыбызда, алардын бардыгы мектептин, өзү окуган класстын алдыңкы, мыкты окуган окуучулары экендиги аныкталды. Бул – түшүнүктүү. Практика көрсөткөндөй, мугалимдерде төмөндөгүдөй жаңылыш пикир жаралып келет: алар ар дайым мыкты окуган окуучуларга өзгөчө көңүл буруп, алардын эмгектерин баса белгилеп, мактап, тапшырмаларды жакшы аткаргандыгын жарыя кылып, жаттап окуган окуучуларды баса белгилеп, өзүнчө көрсөтүп келишет.

Эксперименттик иш-аракеттердин калыптандыруучу этабында төмөнкүдөй иштерди аткардык: алгач, сабактын натыйжалуулугун арттырууга кедергисин тийгизип, мыкты натыйжанын болуусуна тескери таасир эткен себептер боюнча жооптордун бардыгын 112 мугалимге тааныштырдык, андагы оң жана терс маселелерди ачыктап, көп талкууларды уюштуруп, “сабакты жакшыртууда мугалимдердин орду жана ролу канчалык?” деген сурообузга: “Мугалим – негизги фигура, бирок бизди айтылган себептер тушап турат, андан сырткары биздин кесиптик квалификациябызды жогорулатуучу курстар толук кандуу иштебейт” деген жоопту алдык. Андан кийин кыргыз тили сабагындагы жат жагдайлар менен окуучулардын жактырбаган көрүнүштөрүн талдап, талкууладык. Окуучулардын сабакта кызыгып окуган темалары боюнча, окуучулар менен мугалимдердин ортосундагы баарлашуу, сүйлөшүү үчүн тегерек столдорду, талкууларды уюштурдук.

Кыргыз тили мугалимдерине сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга шарт түзүп берүү үчүн төмөнкүдөй өтүнүч-талаптарды сунуш кылдык: *Биринчи*, сабак берген класстарындагы окуучулардын мектептеги

өздүк делолорун кайра карап чыгуу, үй-бүлөлүк, социалдык учурдагы абалы менен жакындан таанышуу, башка предметтерден сабак берген мугалимдер менен ар бир окуучу жөнүндө пикир алышып, маалымат алуу. Топтолгон маалыматтардын негизгилерин жана маанилүүлөрүн топтоп, өзүнчө дептер ачуу. Материалдарды сабак процессинде эске алууга аракеттенүү ж.б. Бул өтүнүктөрдү айтуу менен Эл мугалими Исак Бекбоевдин: “Окуучулардын өзгөчөлүктөрүн ырааттуу түрдө окуп үйрөнмөйүнчө окутуунун жана тарбиялоонун оптималдуу вариантын тандап алуу мүмкүн эмес” деген осуятын эскертип, окутуу-тарбиялоодо инсанга багыттап окутуу парадигмасынын маанисин жана учурда актуалдуу экендигин түшүндүрдүк [19, 230 б.].

Экинчи, окутууга жана окучууга болгон салттуу мамилени өзгөртүү, окуучуну мугалим айтып берген маалымат-билимдерди гана жыйноочу объект эмес, мугалим көрсөткөн багытта, мугалим көрсөткөн ык-жолдо билимди өздөштүрүүнү субъект катары кабыл алуу. Билим берүүгө окуучунун позициясынан мамиле кылуу. Окуучунун аракеттерин, берген суроолорун кубаттоо, колдоо жана кубануу менен кабыл алуу. Ар бир окуучуга атынан кайрылып, жылуу, мээримдүү мамиле кылуу ж.б. Мында да Эл мугалими Исак Бекбоевдин: “Мээрим менен адамкерчилик – сабактын кыймылдаткыч күчү”, – деп айтканын эскерттик. *Үчүнчү*, анкета өткөрүү аркылуу окуучулардын кыргыз тили сабагынан күткөндөрү жөнүндө айтышкан. Классташтарына карата берилген суроолорун кубаттап, берилген суроолорго оптималдуу жоопторду берип, окуучунун иш аракетине туура баа берилип, аны класска жарыя айтуу ж.б. *Төртүнчү*, ылайыгына жана зарылдыгына жараша ар бир сабакта класска же конкреттүү окуучуга карата: “Мен силерге ишенем, силер абдан жөндөмдүүсүңөр, силер теманы кунт коюп, жакшы өздөштүрсөңөр мен кадимкидей кубаныч, күч-кубат алам, келечек силердики, өз оюңарды, пикириңерди тартынбай так айтууга көнүккүлө, силердин өз алдыңарча, жекече чыгарган чечимиңерди дайыма колдойм, жардам берүүгө дайыма даярмын, силерде талант, жөндөм, шык бар, аларды калыптандырып,

өркүндөткүлө, силердин ийгиликтериңерге кубанамын” ж.б.у.с. сөздөрдү көбүрөөк колдонуу ж.б. *Бешинчи*, кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабакты турмуш менен, окуучулардын кызыкчылыктары менен эриш-аркак, байланышта пландаштырып, уюштуруунун үлгүсү катары бир нече сабактардын фрагментин бердик.

Сабактын темасы: Антонимдер.

Сабактын максаттары:

Билим берүүчүлүк максаты: окуучулардын антонимдер боюнча түшүнүк, өздөштүрүүлөрүн (бул тема б-класста да өтүлөт) бекемдөө, жаңы маалыматтар менен байытуу, кеп ишмердүүлүктөрүндө антонимдерди колдонуу көндүмдөрүн бышыктоо ж.б.

Өнүктүрүүчүлүк максаты: антоним сөздөрдүн келип чыгышын реалдуу турмуш, адамдын таанып-билүүсү, ишмердүүлүгү менен байланышта экендигин окуучуларга толук таанытуу ж.б.

Тарбиялык максат: антонимдер турмуш чындыгынан алынгандыгын, алар аркылуу жашоодогу, ишмердүүлүктөгү жакшы менен жаманды, ак менен караны, жарык менен караңгыны так ажырата алууга, турмушта жакшы сапат, мүнөздөрдү, көндүмдөрдү, адаттарды, билгиликтерди колдоно билүүгө, ач көздүк, сараңдык, өзүмчүлдүк сыяктуу жаман адаттардан оолак болууга үйрөтүү, бул боюнча көндүмдөрдүн иштелип чыгышына көмөк көрсөтүү ж.б.

Үй тапшырмасы менен өтүлгөн тема текшерилип, кыскача кайталап, бышыктагандан кийин доскага жаңы тема (антонимдер) жазылат.

Мугалим: көңүл бургула, антонимдер кандай сөздөр экенин силер жакшы билесиңер. Ал боюнча бешинчи класста окугансыңар. Аларды эсиңерге салгыла. Анын үстүнө антоним сөздөрдү силер өз турмушуңарда көп колдоносуңар. Антоним сөздөр реалдуу турмуштагы, объективдүү дүйнөдөгү карама-каршы көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү чагылдырып бере турганын билесиңер. Бүгүнкү сабагыбыздын негизги максаты – антонимдер жөнүндөгү түшүнүгүбүздү бекемдеп, алар боюнча терең билим алып, жашоо-турмушта туура колдонуунун маанисин өздөштүрүү.

Адегенде антоним сөздөр жөнүндө айтып, ага мисалдарды келтирели (жооптор алынат). Эми биздин класста көзгө көрүнүп турган нерселерден мисал келтирели:

Доска – **кара**, дубал – **ак**, парталар – **эски**, столдор – **жаңы**, дубал – **бийик**, шып – **жапыз**, терезе – **чоң**, эшик – **кичине**, көрсөтмө куралдар – **аз**, китептер – **көп**, балдардын бою – **узун**, кыздардын бою – **кыска**, улууну – сыйла, **кичүүнү** – ызатта, кабинет – **оң** жакта, класс – **сол** жакта, башталгыч класстар – **өйдөкү** корпуста, жогорку класстар – **төмөнкү** корпуста ж.б.).

Эми сөз түркүмдөрү боюнча антоним сөздөрдү таап, айткыла (күн-түн, жарык-караңгы, адам-айбан, атчан-жөө, түндүк-түштүк, өмүр-өлүм ж.б. **зат атоочтор**; жат-тур, кир-чык, кел-кет, тез-жай, бас-токто, сүйлө-унчукпа, чык-түш, сыйла-сыйлаба ж.б. **этиштер**; акылдуу-акмак, ачуу-таттуу, катуу-жумшак, жаңы-эски, узун-кыска, чоң-кичине – **сын-атоочтор**) мисалдар талданат, аларды катыштырып, сүйлөмдүр түзүлөт.

Кийинки тапшырма-суроо адам-турмушундагы карама-каршы көрүнүштөрдү көрсөткөн антоним сөздөрдөн мисалдарды келтирүү: төрөлүү-өлүү, келүү-кетүү, жакшылык-жамандык, семиз-арык, таттуу-ачуу, табуу-жоготуу, ачка-ток, жаңы-эски ж.б.

Окуучуларга антоним сөздөр катышкан макалдарды айттыруу алардын маанилерин чечмелөө, турмуш менен байланышын ачып берүү да кызыгууну жаратат. Мисалы, улууга – урмат, кичүүгө – ызат; бир ат бар “**жакшы**” деген кууса жеткис, бир ат бар “**жаман**” деген жууса кеткис; **жакшы** сөз жан эргитет, **жаман** сөз жан кейитет; сөздүн кыскасы жакшы, аркандын **узуну** жакшы; аарынын балы **таттуу**, чакканы **ачуу**; **ийри** олтуруп, **түз** кеңешели ж.б. Мисалдарды көп келтирип, маанисин чечмелеп берген окуучуларга баа коюлат.

Адамдын мүнөздөгү оң жана терс көрүнүштөрдү туюндурган антоним сөздөргө мисалдарды келтирүү: ак көңүл – кара мүртөз, сылык – орой, жоош – тентек, шайыр – түнт, колу ачык – сараң, сөзмөр – чоркок, билимдүү –

караңгы, маданияттуу – корс, иштерман – жалкоо, чынчыл – калпычы, түшүнүктүү – түркөй ж.б.

Тапшырма: “Адамдардагы мен сыйлаган сапаттары” деген темада дил баян жазып келүү. Тапшырманы окуучулар чыгармачылык менен аткарып келишет.

“Кыргыз тили: сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы” деп аталган методикалык колдонмосун пайдаланууну сунуш кылып, китепти таратып берип, андагы текст боюнча сунуш кылынган үч сабактын үлгүсүн карап көрүүлөрүн, сабакта колдонууну өтүндүк. Эмгек менен таанышкан мугалимдердин дээрлик бардыгы колдонмону практикада колдонуу алгылыктуу жана натыйжалуу экендигин белгилешти.

Мында Эл мугалими Б.Исаковдун, педагог-окумуштуулар: С.Рысбаевдин, А.Муратовдун, Н.Мурзаевдин ж.б. эмгектерин пайдаландык.

Педагогика илиминде дил баян окуучулардын өз алдынча чыгармачылык менен иштөөгө негизделген, адабий жана эркин тема боюнча өз оюн, жекече пикирин жазуу. Жөнөкөйдөн татаалга деген принциптин негизинде мугалим окуп берген текст же тема боюнча изложение, баяндама, тактап айтканда, түшүнгөнүн кагаз бетине түшүрүшүп, өз алдынча оюн жазуу түрүндө жазып көнүгүшөт.

Дил баян жазуунун алдына да бир нече билгичтиктер коюлган:

– адабий темада жазылуучу дил баян жазууда окуучу өзү жаза турган көркөм чыгарманы милдеттүү түрдө окуп чыгышы;

– көркөм чыгарманын темасын өз түшүнүгү, жеке пикири менен ачууга аракеттенүү;

– дил баян көркөм чыгарманын мазмунун кайталап берүү эмес, окуучунун өзүнүн чыгармасы катары карашы;

– эркин темадагы дил баянда коюлган тема боюнча жеке түшүнүктүн, пикирдин болушу;

– дил баян орфографиялык, пунктуациялык жана стилистикалык жактан сабаттуу жана таза жазылышы керектигин;

– берилген темага жекече мамиле кылып, өз оюн ачык айткан, чыгармачылык менен жазылган дил баяндар жогору бааланарын;

– жеке кыялдануусуна, фантазиясына жол берилиши ж.б.

Дил баян жазууда окуучу менен мугалимдин аткара турган иш-аракеттери, жаздыруу, талдоо жана баалоо боюнча кыргыз тили мугалимдери менен аңгемелешүүлөрдү, тажрыйба алмашууларды аткардык. Т.а., Бишкек шаарындагы У.Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалимдери Дарданова Гульмира Камалбековна, Уланбекова Айдай Уланбековна, Сагынбекова Сагын Сапарбековна менен биримдикте дил баян жаздырып, баалоо иштерин жүргүздүк. Эксперименттик жыйынтык төмөнкү таблицادا көрсөтүлдү.

2.6-таблица. Эксперименттин иш-чаралардын жыйынтыгы

	Мектеп, класс жана дил баяндын темасы	Окуучу-нун саны	Баалар				% көрсөт күч
			5	4	3	2	
1.	6-класс. Тема: Алтын куш. Байланыштуу кеп 35 саат.						
	Эксперименттик топ	45	8	12	22	3	54,9
	Текшерүүчү топ	37	5	9	18	5	45,1
Жалпы:		82	13	21	40	8	100
2.	7-класс. Тема: Мен Кыргызстан менен сыймыктанам. Байланыштуу кеп 20 саат.						
	Эксперименттик топ	31	9	11	9	2	47,7
	Текшерүүчү топ	34	5	8	12	9	52,3
Жалпы:		65	14	19	21	11	100
3	8-класс. Тема: Билим түгөнгүс байлык. Байланыштуу кеп 26 саат.						
	Эксперименттик топ	30	8	10	10	2	48,6
	Текшерүүчү топ	32	3	12	14	3	51,4
Жалпы:		62	11	22	24	5	100
9-класс. Тема: Айылымдын асыл адамдары. Байланыштуу кеп 13 саат.							

4	Эксперименттик топ	36	8	14	13	1	51,4
	Текшерүүчү топ	34	4	11	12	7	48,6
Жалпы:		70	12	25	25	8	100

6-7-8-9-класстарды 279 окуучу дил баян жазып, эксперименттик жана текшерүүчү топтун жыйынтыгы натыйжалуу жакшы чыккандыгына ынандык.

Дил баян жаздырууда сунуш кылган методикалык-практикалык иш-аракеттерде окуучулардын дил баян жазууларына өзгөчө маани берип, аны талаптагыдай аткаруу окуучулардын кыргыз тили сабагына болгон кызыгууларын арттырып, жалпы эле кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун бир багыты, бир шарты экендигине көзүбүз жетти.

ЭКИНЧИ БАП БОЮНЧА ТЫЯНАК

“Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору” деп аталат. “Илимий изилдөөнүн материалдары” деп аталган биринчи параграфта изилдөөнүн темасына түздөн-түз тиешелүү болгон материалдар кыскача талдоолорго алынып, жыйынтыктар чыгарылды. Изилдөөбүздүн максаты орто мектептерде өтүлүүчү кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттарын теориялык негизде аныктоо болгондуктан, изилдөөнүн материалдарынын негизги ченемдик документи катары КРнын Билим берүү жөнүндөгү Мыйзамындагы «Педагогдун укуктары жана милдеттери» тууралуу жазылгандарынын эки пунктун талдадык [1]. Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун теориялык маселелерине токтолуп, ченемдик-укуктук негиздери да аныктоого алынып, жалпылаштырылды. Аталгандардын оң жана терс жактары ачыкталып, эске алуучу жагдайлар такталып, айрым мүчүлүш жактары көрсөтүлдү. Талдоо иштерибиз КРнын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамынын тиешелүү беренелерин талдоодон башталып, кыргыз тили

боюнча стандарттар, жаңылоо концепциялары, окуу программалары боюнча ой-сунуштар айтылды. Сабакка, тил сабагына, кыргыз тили сабагына тиешелүү болгон илимий-методикалык, практикалык-колдонмолор, эмгектер окуп-үйрөнүлдү, өздөштүрүлдү жана жалпылаштырылды.

Сабак тууралуу айрым терс пикирлерге карабастан, сабак эң кеңири тарап, эң көп колдонулган окутуунун формасы катары адам баласына кызмат кыла бере тургандыгы айкындалды. Билим берүү, мектептеги окуу ишинин 98% сабак формасында өтүп, ар бир окуучу кеминде 10 миң сабак ала турганы белгиленди. Сабактын натыйжалуулугун арттыруунун эң негизги методикалык шарты, өбөлгөсү болуп окуучуларга карата мугалимдин сый мамилеси жана мугалимдин сабакты жакшы түшүндүрүүсүнө негизделген чыгармачылык менен изденүүсү, натыйжага жетүүгө багытталган талыкпай эмгектенүүсү белгиленди. Бир сөз менен айтканда, бул жерде окуучулардын жаш курагын эске алуу менен аларга кандай мамиле, кандай ыкма менен сабак берүүнүн өзгөчөлүктөрүн ирээти менен окуп-үйрөнмөйүнчө окутуунун жана тарбиялоонун бардык жактан төп келген оптималдуу вариантын тандап алуу мүмкүн эмес экендиги аныкталды.

“Илимий изилдөөнүн методдору” деп аталган экинчи параграфта диссертациялык изилдөөбүздүн негизги максаты кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары болгондуктан, изилдөө ишибизде максатка жетүү үчүн методдорду аныктап, аларды натыйжалуу колдонуу аракеттери жасалды. Грамматикалык талдоо жардамга келет эмеспи. Ошол себептүү окутуунун негизги куралдарынын бири – грамматикалык талдоого токтолуп, маани берүүчү сөз түркүмүнүн ичинен ат атоочко карата морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартибин жана үлгүсүн берүүгө аракет кылдык.

Окуучулардын өз эне тилине болгон кызыгуусун арттырып, кыргыз тилинен терең жана туруктуу билим берүүдө, сабактын натыйжалуулугун арттырууда, кыргыз тилинин методикалык ыкмалары колдонулду.

Орто мектептеги кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун шарттарынын негизгилери катары программада теориялык-грамматикалык материалдардын басымдуулугу, методикалык эмгектердин жетишсиздиги, окуучулардын окууга, кыргыз тили сабагына кызыгуулары төмөндөп кеткени, класстагы окуучулардын санынын (35-50 гө чейин) ашкере көптүгү ж.б. белгиленди.

Сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө болуучу методикалык шарттар катары ар бир сабактан реалдуу турмуш менен болгон байланышын күчөтүү, инсанга багыттап окутуу парадигмасына маани берип, аны сабакта зарылдыгына жараша көп колдонуучу сунуш. Бул боюнча иштелип чыккан методикалык сунуштарыбыз, сабактын үлгүлөрү эксперименттик иш-аракеттер аркылуу текшерүүлөрдөн өттү. Эксперименттик иштердин негизинен алынган жыйынтыктарды пайыздык көрсөткүч менен белгилеп, таблицкага жайгаштырдык. Жыйынтыгында, өзүбүз тараптан аткарылган изилдөө тандалып алынган критерийлердин негизинде иштерибиздин туура багытта жүргүзүлгөндүгүн, натыйжалуу кайтарым байланыш орното алгандыгыбыз жана ал иш-аракеттер алгылыктуу экендигин тастыктады.

ҮЧҮНЧҮ БАП

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНЫН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ШАРТТАРЫ

3.1. Кыргыз тили сабагында натыйжалуулукка жетишүүнүн каражаттары жана технологиялары

Азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун, методикалык шарттары кыргыз тил сабагында натыйжалуулук мыйзам ченелүү болуп саналат. Ар бир сабактын натыйжалуу өтүшүнө байланыштуу экендигин жакшы түшүнөт. Бүгүнкү күндө мектепте өтүлүүчү сабактын баары эле натыйжалуу болууда деп айтуу кыйын. Мунун себептери көп. Алсак,

мугалимдин убактысынын жетишсиздиги, жетиштүү деңгээлде мотивациянын жоктугу, педагогдун компетенттүүлүгүнүн талапка жооп бербешин ж.б. Демек, сабактын натыйжалуулугуна жетишүү үчүн окутуунун заманбап технологияларын орто мектептерде жайылтуу республикабыздын билим берүү системасындагы көйгөйлүү маселелердин бири болуп саналат. Ал эми сабак мектептеги билим берүүнүн негизги компоненти болуп саналат. Өз кезегинде «сабак» деген процесс окутуу деген негизги түшүнүккө түздөн түз тиешеси бар сыйкырдуу процесс. Деги эле «сабак» деген сөздү кайсы гана курактагы адамдар колдонбосун, алардын түшүнүгүндө бул сөздүн мааниси кандайдыр бир тигил же бул маалымат боюнча түшүнүк алуу деп кабыл алаары турган иш. Ал сабак планетанын бардык бөлүгүндө тар маанисинде да, кең маанисинде да так ушундай түшүнүктү берет. Бул процесс педагогдун чыгармачылыгынан көз каранды. Бул жерде баса белгилей туруучу маселе, мугалим сабакка бөлүнгөн убакытты туура бөлүштүрүп, пайдалануусу кажет. Маселен, мугалим балдардын сабакка катышуусун түгөлдөп, андан соң үйгө берилген тапшырманы текшерет, андан кийин мурунку сабакта өтүлгөн теманы кайталап, окуучулардын эсине салат.

«Эл мугалими», «Агартуунун отличниги», «Билим берүүнүн мыктысы» деген наамдарды алган мыкты мугалимдердин көп жылдык иш тажрыйбасы, инновациялык жаңы методдор ж.б. жардамга келет. Мына ушулардын бардыгы натыйжалуу сабактын каражаттары болуп бере алат.

Учурдагы ааламдашуу процессинде билим берүү жаатында анын сапаты менен натыйжалуулугун жогорулатуу мамлекеттик негиздеги башкы маселе. Билим берүү үчүн атайын концепциялар, пландар, стандарттар, жаңы муундагы окуу китептери менен окуу куралдары, усулдук-илимий каражаттар, усулдук тиркемелер, методикалык колдонмолор, жаңыланган методикалык жол-жоболор жана көрсөтмө куралдар зарылдыгына жараша улам жаңыланып, толукталып турушу керек.

Мына ушул жагынан алып караганда, журт башы ажобуз баштаган бийликтегилердин, мамлекеттик билим берүү мекемелеринин, педагогдордун

мойнунда эбегейсиз чоң жоопкерчилик турат. Коомду билимдүү кылуу, баланы өнүктүрүү аркылуу – коомду өнүктүрүү, баланы тарбиялоо аркылуу – коомду тарбиялоого болот» деп жыйынтык чыгарган [89, 9-б.]. Ырасында эле, бул абдан туура чечим, себеби дегенде «Дени сак улут – дени сак коом» дегендей, «Билимдүү жана тарбиялуу бала же жаш муундун өкүлү – бимдүү жана тарбиялуу коомду» түзөт.

Ар бир окуучу же ар бир адам коомдун бир бөлүкчөсүн түзүп, анан ошол коом – анда жашап жаткан адамдардын билими, аң-сезими, ой-жүгүртүүсү, дарамети, өзүн алып жүрүүсү, жан-дүйнөсү, психологиялык абалы, интеллекти сыяктуу баалуулуктардын көрсөткүчү болот. Ошондуктан, кыргыз элинин көрүнүктүү мамлекеттик ишмери, залкар инсан Исхак Раззаков айткандай «Мен таза болсом, сен таза болсоң, коом да таза болот» деп айткан сөзү эркисизден эске түшүп, ал билим берүүгө да тиешелүү болгондой таасир калтырат. Билимдүү жаштар – билимдүү коом дегендей. Мына ошол билимдүү коомду түзүү бала бакчадан жана мектептен башталат эмеспи. Демек, билим берүүнү ишке ашыруучу «САБАК» деген сыйкырлуу процесс мыкты жолго коюлушу шарт. Сабак жөн салды эле китепке таянып же жадымындагыны эле айтып берип өткөрүп койчу нерсе эмес. Деги эле, «сабак берүү» оңой-олтоң иш эмес. Ал атайын дыкат даярданууну талап кылуучу татаал процесс. Сабак берүү үчүн мугалим беш жыл билим алат, анан алган билимин улам бышыктап туруу үчүн «Билимин жогорулатуучу курска» барып, түрдүү конкурстарга, симпозиумдарга, иримий-практикалык конференцияларга, семинар-тренингдерге катышып, категорияларды тапшырып турушу зарыл.

Балдарды “Улуу окутуучулар” деп аташат. Азыркы заманбап билим берүүдө бул тенденция кадимкидей байкалып турат. Маалыматтык заман (век информации) талабына жараша учурдун окуучулары маалыматты интернет желеси аркылуу алда канча эрте жана бат өздөштүрүп жатышат. Демек, биз көп нерсени балдардан үйрөнөбүз. Байыркы Рим акыны, мамлекеттик ишмер, философ Луций Анней Сенека «Башкаларды окутуп жатып, өзүбүз да окуйбуз» деп абдан туура айткан. Сенеканын бул сөзүндөгү идея – бүгүнкү

ааламдашуу заманында өз ара окутуу-үйрөтүүнү (взаимообучение) уюштурууда ийгиликтүү колдонулуп жатат.

Саналып өткөндөрдүн баардыгы сабак аркылуу ишке ашат. Мындан ары биз натыйжалуу сабак, натыйжалуу сабактын дидактикалык белгилери, натыйжалуулуктун критерийлери, натыйжалуулуктун деңгээлдери, натыйжалуулукка жетүүнүн каражаттары, методдору жана технологиялары, натыйжалуу сабактын модели тууралуу сөз кылалы.

Натыйжалуу сабак деген эмне? Натыйжалуу сабак кандай болушу керек?

Адегенде, «натыйжа» деген терминге токтололу, натыйжа – бул кандайдыр бир иш-аркеттин же болбосо процесстин акыркы жыйынтыгы. Ал эми жыйынтык – кээде жакшы менен бүтөт, кээде начар менен бүтөт. Биздин изилдөө ишибиздин темасы «Орто мектептеги кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары» деп аталгандыктан, билим берүүнүн өзөгү болгон натыйжалуу сабак тууралуу сөз кылалы.

Натыйжалуу сабак – мугалимдин окутуу процессине кошкон чыныгы мугалимдик позициясы аркылуу өтө кылдат чыгармачылык ишмердүүлүгү, чыныгы ыкласта мандай тери менен өтүлгөн мыкты сабагынын негизинде тиешелүү деңгээлде түзүк кайтарым байланышка ээ болуу менен мүнөздөлөт. Демек, натыйжалуу сабак деген мугалимдин сабак өтүү аркылуу билим берүүдөн алган жакшы жыйынтыгы десек болот. Жыйынтыгында, натыйжалуу сабак – жагымдуу кайтарым байланыш орното алат.

Натыйжалуу сабактын дидактикалык белгилери төмөндөгүдөй:

- ✓ *илимий дидактикалык белги*, мында теориялык маалыматтар, эрежелер, аныктамалар, талдоолор илимий жактан негиздүү, так жана туура болуу керек;
- ✓ *көрсөтмөлүү белги*, жаңы теманы түшүндүрүүдө предметтик сүрөттөөлөргө токтолуп, пейзаждык сүрөттөөдү окуп берип, ошондой эле, элестүү баяндоолорду көркөм окутуу аркылуу окуучулардын сабакты өздөштүрүүсүн жогорулатса болот;

- ✓ *системалуу дидактикалык белги*, мында өтүлө турган тема жана анын мазмуну, темага байланыштуу аныктамалар менен эрежелер, өтүлгөн жаңы теманы бекемдеп, бышыктоочу мисалдар менен көнүгүүлөр ырааттуу, тартиби менен (ылайыгына жараша биринен кийин бири улануу аркылуу) берилиши керек;
- ✓ *активдүү дидактикалык белги*, мында мугалим жигердүүлүк менен окутуп, таанытып-билдирүү иш-аракетин жандуу алып баруу менен бирге окуучулардан жандуу кайтарым байланышты (түшүндүрүп жатканда суроо берүү менен паралелдүү түрдө тиешелүү жоопторду алуу) жөндөй алышы керек;
- ✓ *оптималдуу дидактикалык белги*, мында өтүлө турган темага ылайыктуу ыкмаларды, методдорду туура тандап, алар аркылуу сабактын убактысын туура пайдаланып, максималдуу билим берүү жолун табышы керек, бир сөз менен айтканда, иштин көзүн таба билүү керек;
- ✓ *жеткиликтүү дидактикалык белги*, мында сабактын мазмуну окуучунун курагына, кабыл алуу дараметине (мисалы 6-класстын, 7-класстын, 8-класстын ж.б. окуучуларыбы? класстардын ирээтине сөзсүз көңүл буруу керек, себеби аралары бир жаштан болсо деле айрмасы болот) жараша берилиши, ага ылайык ыкма менен методду тандоо керек;
- ✓ *тарбиялоочу дидактикалык белги*, мында жаңы теманын мазмунунда билим берүү менен катар тарбия берүүчүлүк (эгер ал грамматикалык категория болсо, ага карата берилген мисалдар сөзсүз тарбияга сугарылган сүйлөмдөр же тексттердин болуусу) мүмкүнчүлүгү максималдуу болуш керек;

Ал эми **натыйжалуулуктун критерийлери** деген суроого жооп издөөдөн мурда, “критерий” деген терминдин өзүн чечмелеп алсак, критерий – бул бир нерсеге баа берүү, түркүмдөө же жиктөө үчүн негиз болуп турган белги, чен, чен-өлчөм дегенди билдирет. Демек, сабактын натыйжалуулугунун

критерийлери мугалимдин даярдыгына да, окуучунун даярдыгына да берилүүчү баалоо. Мындай баа – сабактын натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө боло алат деген ойдобуз. Критерийлердин болжолдуу тизмесин тизип көрөлү:

Билим берүүдө жана билим алууда эки тараптын тең критерийлери сабактын натыйжалуулугун шарттай алат	
Мугалимдин сабакка даярдануусун баалоочу критерийлер	Окуучунун сабакты өздөштүрүүсүн баалоочу критерийлер
<ul style="list-style-type: none"> ▪ өз ишмердүүлүгүндөгү көйгөйлөрдү жана кыйынчылыкты аныктап, аны чечүүнүн үстүндө иштөө (маселен, окууну пландоо, көрсөтмө куралдардын жетишпестиги, материалдарды толук эместиги, билим деңгээли ж.б.); ▪ окутуунун алгылыктуу жаңы ыкмаларын, каражаттарын, методдорун колдонуу; ▪ заманбап технология жана маалыматтык каражаттар аркылуу (маселен, ноутбук, планшет, проектр, интерактивдүү такталар ж.б.) сабак берүүнү үйрөнүү; ▪ окутуу, тарбия жана билим берүүгө болгон тажрыйбасын, күчүн, дараметин жумшоо. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ сабакты өздөштүрүүдөгү кыйынчылыктарды аныктап, аларды чечүүдө мугалим же ата-энесинин жетекчилиги менен көйгөйдү чечүү, кыйынчылыктардан чыгуунун (маселен, түшүнбөгөн жерлерин тартынбай суроо ж.б.) жолдорун издөө ▪ өздөштүрүүнүн, окуп-билүүнүн оңой жолдорун колдонуу; ▪ компьютердин же смартфондун жардамы аркылуу сабакты мыкты өздөштүрүүнү (маселен, үн жана тасма маалыматтар аркылуу) үйрөнүү; ▪ сабакты максималдуу өздөштүрүүгө болгон дитин жана фокусун коюу.

Дүйнө жүзүндө канча адам болсо – ошончо тагдыр, ошончо ой-пикир болгондой эле, канча мугалим же методист болсо, ар биринин өзүнүн көз карашына, ой-туюмуна жараша, дүйнө таанымына, шык-жөндөмүнө, чыгармачылыгына жана билиминин деңгээлине жараша ар түрдүү окутуунун ыкмалары, тажрыйбасы болот эмеспи. Андыктан, жогоруда биз болжолдуу түрдө берген натыйжалуулуктун критерийлери туруктуу эмес, себеби ал окутуунун мазмунуна карай оңдолуп, толукталып, алымча-кошумчаларды талап кылуучу жана өзгөрмөлүү процесс. Мода бир орунда турбаган сыяктуу, критерийлер да убакыттын жана мезгилдин талабына байланыштуу болот.

Натыйжалуулукка жетүү ар бир эле кыргыз тили мугалиминин көңүл борборунда турган маселе. Бул маселени чечүү үчүн профессор С.К.Рысбаев билим берүүдөгү негизги деңгээлдерди төмөндөгүдөй классификациялаган: “1- Маалыматтык деңгээл; 2-Билимди практикада колдонуу деңгээли; 3- Проблеманы чечүү деңгээли; 4-Чыгармачыл деңгээл.” [89, 35-50-бб.] Аталган төрт деңгээлдин ар биринин өзүнө ылайык көтөргөн жүгү, миссиясы жакшы берилген. Биз так ушундай жиктөөгө кошулабыз жана колдойбуз.

Жогорудагы классификацияга таянуу менен кыргыз тили сабагынын **натыйжалуулугунун деңгээлдерин** таблицкага жайгаштырып көрүүнү туура көрдүк:

Маалыматтык деңгээл

- ☀ эрежени, аныктаманы билүү;
- ☀ тилдик терминдерди билүү;
- ☀ темага байланыштуу материалдар менен таанышуу;
- ☀ грамматикалык классификацияны жакшы өздөштүрүү;
- ☀ мисалдар, көнүгүүлөр менен бекемдөө;
- ☀ катасыз, сабаттуу жазуу;
- ☀ маалыматтарды ажыратуу;

Билимди практикада колдонуу деңгээли

- ∞ аныктама, эрежелерди мисалдар, көнүгүүлөр аркылуу тастыктоо;
- ∞ сабаттуу жазуу жана сөздөрдүн жазылышын үйрөнүү;
- ∞ сөздөрдүн маанисин чечмелөө;
- ∞ сөздөрдөн сүйлөмдөрдү түзүү;
- ∞ сүйлөмдөрдөн текст түзүү;
- ∞ тексттерди өркүндөтүп же өзгөртүп түзүү;
- ∞ кеп адебин сактап көркөм сүйлөөнү үйрөнүү.

Проблеманы чечүү деңгээли

- ⦿ тыбыштык же мүчөдөгү өзгөрүүлөрдү талдай алуу;
- ⦿ грамматикалык категорияларды (жөндөмө, таандык ж.б.) ажыратуу;
- ⦿ тилдик каражаттары туура пайдалануу;
- ⦿ кептин (жазуу, оозеки) стилдерин ажыратуу;
- ⦿ сүрөттөөнүн бардык техникасын өздөштүрүү;
- ⦿ терминдерди мисалдар аркылуу чечип, түшүндүрүү;
- ⦿ текстти байытып, өзгөртүп түзүү үчүн сөз байлыгын өстүрүү;

Чыгармачыл деңгээл

- ◇ алган билимдерин пайдаланып ырларды, аңгеме, эссе жазуу;
- ◇ кандай гана жазуу иши болбосун чыгармачылык менен аткаруу;
- ◇ түшүнүктөрүн схемалап, далилдей алуу;
- ◇ көркөм сөз каражаттарын мыкты деңгээлде пайдалана алуу;
- ◇ кептин баардык стилдеринде сүйлөй жана жаза билүү;
- ◇ жеке көз карашын билдирүү менен башкаларга кеңеш берүү;
- ◇ талаш-тартыш маселелерге өзүнүн жеке пикирин билдирүү.

Жалпы дидактикалык принципке төмөндөгүлөр кирет: *окутуунун илимийлүүлүк* (маалыматтар илимий жактан туура жана такталган болуушу шарт), *ырааттуулук* (маалыматтар башаламан эмес ирээти менен берилиши шарт), *системалуулук принциби* (маалыматтар өз маанисине карата системалуу каралышы шарт); *теория менен практиканын байланыштуулук принциби*;

кыргыз тил сабагынын бөлүмдөрүнүн өз ара байланыштыруу принциби; көрсөтмөлүүлүк принциби; жеткиликтүүлүк принциби; окуучуларга жеке мамиле кылуу принциби (ар бир окуучунун өзүн өзү баалоосу (самооценка) көңүл борборунда болуусу шарт). Принциптер бири-бирине шартталган, өз алдынча ар башка максаттар коюлат.

3.2. Сабактын стратегиясын аныктап алуу – кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун дидактикалык шарттары

Орто мектепте окутулуп келе жаткан предметтердин ичинен окуучулар үчүн эң кызыксызы, татаалы жана тажатмасы кыргыз тили сабагы болуп калганы эч кимге жашыруун эмес, ал – жалпыга маалым. Кыргыз тилин эне тили катары окутуудагы бул жагымсыз көрүнүштүн себебин практик мугалимдер, окумуштуу-педагогдор менен методисттер аныктоого аракеттерди кылып, аны жоюуга карата сунуштарды берип келишет. Аларга кайрылып, талдап, жалпылаштырып, алгылыктуу жана конкреттүү теориялык жана практикалык тыянак-сунуштарды иштеп чыгуу азыркы күндүн өктөм талабына айланды.

Окумуштуу-педагог С.Байгазиев сабактын кызыксыздыгынын себеп-натыйжасын мындайча түшүндүрөт: «...мектептерде кыргыз тилин окутуунун методикасы туура эмес курулуп, тилди окутуу грамматикалык эрежелерди, тилдик терминдерин карандай жаттатуунун алкагында камалып келгендиги өзүнүн терс таасирин тийгизди» [13, 475-б.]. Бул пикир менен макул болбой коюуга болбойт. Профессор Ж.Чымановдун орто мектептеги кыргыз тилинин окуу программасында тилдин теориясын окутууга жалпы сааттын 82,6%ы, ал эми калган 17,4%ы гана тилдин практикасын үйрөтүүгө бөлүнгөн [132, 488-б.]. Бул абалды өзгөртүүгө болгон аракеттер жүрүп, алардын тездетилиши зарыл.

Тилди эне тили катары окутуунун абалы, аны жакшыртуу, натыйжалуулугун арттыруу боюнча орус окумуштуу-педагогдору да атайын изилдөөлөрдү жүргүзүшүп, ой-пикирлерин айтып, практикалык сунуштарды

берип келишет. Ошондой эле учурда кыргыз тилин окутуунун башкы көйгөйү катары окутуунун мазмунун грамматикалык маалыматтар түзгөндүгү каралат жана мазмун берип, жаңы технологияларды киргизүүнүн зарылдыгын белгилешет.

Биздин пикирибизде, айтылган сунуштар орундуу жана кыргыз тилин окутуунун методикасын иштеп чыгууда, сабактын натыйжалуулугун арттырууга аракеттерди жасоодо артыкчылыктуу маани берүү зарыл. Тилекке каршы, кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттарын аныктоодо, албетте:

- **сабактын практикалык өңүтүнө басым коюу, аны турмуш чындыгы менен байланыштыруу**, азыркы учурда маселени толук чечүүгө өбөлгө түзбөйт. Ал үчүн кыргыз тилин окутуунун алкагында гана эмес, жалпы педагогикалык-дидактикалык деңгээлде иш жүргүзүү зарылчылыгы пайда болот.

Дал ушул маселе боюнча профессор Э.Мамбетакунов окутуунун, сабактын натыйжалуулугун арттырууга эмгектерин арнап келет. “Эл агартуу” журналына жарыяланган «Окуучуга багытталган психодидактика», «Окуучулардын метопредметтик билимдери», «Окуучулардын окуу аракеттерин уюштуруу» макалалары өзгөчө мааниге ээ болгон инсанга багыттап окутуунун теориялык, практикалык негиздерин толуктап иштеп чыгууну, аны практикада кеңири колдонуунун зарылдыгын тастыктайт [55, 32-б.]. Окумуштуунун пикири боюнча таалим-тарбия берүү, окутуу-үйрөтүү иш-аракеттери бир беткей, бир тараптуу гана жүргүзүлүп келет. Педагогикалык-методикалык эмгектер мугалимдерге гана арналып жазылат. Аларда “кантип окутуу керек?” деген суроого гана көңүл бурулуп, жооптор берилет.

Окутуп-үйрөтүүдөгү каалаган натыйжалардын алынбай жатышы чындык. Совет мезгилинде калыптанып, азыркы мезгилге чейин кеңири тараган “баласыз педагогиканын” үстөмдүгүнөн али кутула элекпиз.

Профессор Э.Мамбетакунов “баласыз педагогикадан” арылуунун үч парадигмасын иштеп чыгып, сунуш кылат.

Атап айтсак,

- билимге, билгичтикке, көндүмдөргө ээ болууга багытталган парадигма;
- компетенттүүлүккө ээ болууга багытталган парадигма;
- билим алууга болгон иш-аракеттерди аткарууга багытталган парадигма [55, 20-б.].

Анын сунуш кылган бул парадигмалары, чынында эле жалпы билим берүүнүн жаңы перспективалуу парадигмалары болуп эсептелет. Алардын жаңылыгы менен перспективалуулугу, баарынан мурун билим берүүгө эмес, билим алууга артыкчылыктуу маани бергендиги менен түшүндүрүлөт. Жөнөкөйлөштүрүп айта турган болсок, мугалимдин аракетине эмес:

- **окуучунун аракетине басым жасоо талап кылынат.** Жалпысынан алганда, бул парадигмалар илимге багыттап окутуунун дидактикалык негиздерин байытат, азыркы суроо талаптарды канааттандырууга жол ачат. Аныкталган парадигмаларды турмушка ашыруунун механизми катары психопедагогикалык билимдердин жаңы багыты болгон психодидактиканы колдонууну сунуш кылат. «Мында негизги көңүл балдардын окуусуна, окууга багытталган иш-аракеттерин жасай билүүсүнө, билимдин элементтерин үйрөнүүсүнө, өздөштүрүүсүнө, билим алуу боюнча машыгуусуна, алган билимдерин бекемдөөсүнө, билимдерди практикалык маселелерди чечүү үчүн колдоно билүүлөрүнө көңүл бурулат» [55. 29-б.]. Бул ой пикирди колдоп, кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга карата берилген концепция деп кабыл алып, өз иликтөөбүздө жетекчиликке ала алдык.

Азыркы кыргыз тили сабагын мезгил талабына шайкеш педагогика илиминин соңку изилдөөлөрүнө таянуу менен уюштуруп, өткөрүүдө.

- **Билим берүүнү өнүктүрүүнүн стратегиясы – перспективалуу максаттарын жана каражаттарын, ишке ашыруу.** Демек, стратегияны бардык мугалимдер бекем кармануулары зарыл. Кыргыз тили сабагында

мугалим менен окуучунун өз ара карым-катышы, алака-мамилеси алдыңкы орунга чыгат [117]. О.э., окуучунун окуу ишмердүүлүгү, аны активдештирүү маселеси да маанилүү болот. Мугалим аталган маселелерди эске алуу менен сабактын стратегиясын тандап алып колдонот. Тилекке каршы, көпчүлүк учурда мугалим сабактын стратегиясын толук аныктап, тандап албастан туруп, сабактарды өтүшөт. Бул мугалим менен окуучунун биргелешип, бир багытта, бир максатта иш алып барууларына тоскоол болот. Окуучу сабак процессинин активдүү катышуучусу эмес, тек гана мугалимдин суроо тапшырмаларын аткаруучу болуп калат.

- сабакты жандуу, кызыктуу кылып уюштуруп өткөрүүнүн психологиялык-педагогикалык негизги шарты болуп окуучунун сабакта ээлеген позициясы болуп саналат. Аларды экиге бөлүп көрсөтүүгө болот.

Биринчиси, окуучунун мугалимдин жана окуу китебинде берилген маалыматтарды пассивдүү кабыл алуу, өздөштүрүүгө багытталган позиция. Окуучу берилген даяр билим, маалыматтарды ошол боюнча кабыл алыш керек. Өз алдынча ойлонбойт, тыянак чыгарбайт.

Экинчиси, окуу материалдарын, маалыматтарды талдап, чыгармачылык менен кабыл алууга, түшүнүүгө аракет кылат. Билимди өз алдынча алууга, тапшырманы жекече чечүүгө умтулат, сабакта активдүү позицияны ээлейт.

Кыргыз тили сабагында окутуунун пассивдүү же активдүү позицияны ээлеши, мугалимдин сабакта колдонгон ык-жолдоруна, каражаттарына байланыштуу болот. Окуучу аргасыздан пассивдүү катышуучусу, угуучусу гана болот. Ушул ролду гана аткарат. Ал эми мугалим сабакта ар кандай турмуштук, тилдик кырдаалдарды пайдаланса, проблемалык кырдаалды түзүп, проблемалык суроолорду жарата алса, окуучулардын өз алдынча ойлонуп, өз алдынча иштөөлөрүнө шарт түзө алса, окуучулардын жекече жана топто иштөөлөрүнө өбөлгө түзсө, окуучу сабактын активдүү катышуучусуна, жаратуучусуна айланат. Демек, кыргыз тили мугалимдеринин “түшүндүргүч” мугалимден “уюштургуч” мугалимге өтүүсү өтө маанилүү. Ал үчүн кыргыз тили мугалиминин иш-аракеттери конкреттүү максатты көздөп, окуучулардын

өз алдынча иштөөлөрүн уюштурууга басым коюлушу талап кылынат. Сабак процессинде мугалимдин позициясы да өзүнчө роль ойнойт. Окуучулар мугалим менен эркин, кысылбай сүйлөшө алышы, өз оюн ачык айтып, аларды далилдөөгө жана коргоого көнүгүшсүн.

- сабактын стратегияларын үчкө бөлүп кароо кеңири тараган. Алар *пассивдүү, активдүү* жана *интерактивдүү* деп аталат. Ар бирине кыскача токтололу. ***Окуучунун пассивдүү стратегиясы*** кеңири тараган жана ал көпчүлүк мугалимдер тарабынан салттуу түрдө колдонулат. Мында сабак процесси бир жактуу болуп, мугалим “берүүчү”, ал эми окуучу “алуучу” функцияларын аткарышат. Сабакта колдонулган ык-жолдор салттуу, окутуунун каражаты катары окуу китеби гана колдонулат. Окуучулардын билим алууга болгон баардык аракеттери мугалимдин айткандарын угуп, суроосуна, жооп берип, берилген көнүгүүлөрдү иштеп, тапшырмаларды аткарууга багытталган. Мугалим сабакка кандай план түзсө, баардык окуучуларга бирдей мамиле, бирдей талап коюлат.

Сабакта пассивдүү стратегияны ишке ашыруу төмөнкүдөй формаларда жүргүзүлөт:

- өтүлгөн темаларды кайталоо;
- жаңы теманы түшүндүрүү;
- көнүгүүлөрдү иштөө;
- оозеки суроо-жооп;
- тапшырмаларды берүү ж.б.

Аталган стратегияны колдонууга бир катар шарттар түрткү берет. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

- мугалимдин сабактагы активдүү позициясы;
- окуу каражаттарынын жетишсиздиги;
- окуучулардын санынын көптүгү;
- окуучуларда өз алдынча иштөө көндүмдөрүнүн начардыгы;
- окуу материалынын көптүгү, татаалдыгы ж.б.

Сабакта пассивдүү стратегияны колдонуунун алгылыктуу жактары менен бирге эле алгылыксыз, натыйжасы аз жактары да бар. Мындай сабактын алгылыктуу жактарына токтолсок, алар:

- бардык мектептерде, предметтерде жана сабактарда колдонууга болот;
- сабак убактысын үнөмдүү жана туура бөлүштүрүүгө болот;
- сабактын темасы боюнча маалыматтарды системалуу берүү;
- сабакты окутуунун салттуу каражаттарынын колдонулушу;
- берилген илимий маалыматтардын жыйынтыктуу болушу;
- лингвистикалык түшүнүктөрдү окутууга мүмкүнчүлүктүн түзүлүшү

ж.б. Көрүнүп тургандай сабактын пассивдүү стратегиясында кыргыз тили мугалиминин ролу жана мүмкүнчүлүктөрү кеңири болуп, окуучулардын окуу аракеттерин өзү уюштуруп, жүргүзүп, алган билимдерин да жекече баалайт. Сабакты толугу менен өзүнүн активдүү позициясында жүргүзөт. Натыйжада, мындай сабакта тартип катуу сакталып, мугалим да пландаган иш-аракеттердин баардыгын аткарууга жетишет. Азыркы кыргыз тили сабактарын башкарып, жүргүзүп жана жыйынтыктап келе жаткан, кеңири тараган сабактын стратегиясы ушул болуп саналат.

Кыргыз тили сабагында окутуунун пассивдүү стратегиясын колдонуунун негативдүү, алгылыксыз жактары да арбын. Алар:

- сабак бир гана мугалим тараптуу болуп, мугалим активдүү айтып берүүчү, окуучу жөн гана пассивдүү угуучуга, кабыл алуучуга айланат;
- окуучу өзү аракет кылбастан, өз алдынчалуулугу төмөн болот;
- сабактын темасына ылайык материалдарды, жаңы теманы өздөштүрүү деңгээли канаатандырбайт;
- окуучулардын сабакка, окуу материалдарына болгон кызыгуусу төмөн болот;
- окууну, үйрөнүүнү жекелештирүүгө, дифференциялоого мүмкүнчүлүк жок;
- окуучу сабакта айтылган маалыматтарды механикалык түрдө кабыл алуучунун кызматын аткарат;

– сабактын темасына, мазмунуна карабастан салттуу методдор колдонулат;

– окуучунун билимин баалоо мугалимдин жекече иши катары каралат ж.б.

Кыргыз тили сабагын окутуунун пассивдүү стратегиясына негиздеп өтүүнүн жакшы жактарына караганда, алгылыксыз, натыйжасыз жактары үстөмдүк кылат. Албетте, аталган стратегияны сабакта колдонууга тыюу салынбайт. Ошол эле учурда муну сабакта колдонуу үчүн анын жакшы жана жаман жактарын терең талдап, сабактын натыйжалуулугун арттыруу, дидактикалык толуктоолорду, жаңыланууларды киргизүү зарыл экендигин эстен чыгарбоо керек. Кыргыз тили сабагын өтүүнүн активдүү стратегиясынын айрым элементтери кадимки салттуу сабактарда колдонулуп келет. Мындай көрүнүш тажрыйбалуу жана чыгармачыл мугалимдердин сабактарында даана көрүнүп турат. Бирок бул стратегия баардык кыргыз тили сабактарына мүнөздүү болуп, кеңири жайылган деп белгилөөгө болбойт. Учурдагы билим берүү, анын ичинде кыргыз тилин окутууда колдонулган стратегиялар бирдей эместиги менен, учурдун талабына ылайык өзгөрүп туураары менен мүнөздөлөөрүн эскерте кеткибиз келет. Сабактын активдүүлүгү, жандуулугу жана натыйжалуулугу ага мугалимдин да, окуучунун да бирдей активдүү катышуусу менен байланышта, биримдикте каралат. Карым-катыш байланыш эки, айрым учурда үч тараптуу жүргүзүлөт, б.а.:

- мугалим менен окуучу, окуучу менен мугалим, окуучу менен окуучунун өз ара кызматташуу алкагында сабак өтүлөт. Мында мугалим демейдегидей эле негизги тарап болуп, маалыматтын негизги булагы бойдон кала берет. Бирок окуучу пассивдүү кабыл алуучу эмес, маселени кошо чечүүчү, маалыматты бирге өздөштүрүүчү катары кызмат кылат. Окуучу сабак процессинде мугалимге суроо бере алат, өз көз карашын айта алат, талашып-тартыша алат, талкууга катышат ж.б. Окуу материалы боюнча жыйынтык, корутунду мугалим тарабынан жекече чыгарылбайт. Ал окуучулар менен

биримдикте талкуулоодон соң гана жыйынтык чыгарылат. Окуучу билимди алуучу эмес, өз алдынча класста аныктоочу субъект катары көрүнөт. Окуучулардын активдүүлүккө, өз алдынчалуулукка жетишүүсү үчүн мугалим пландуу, системалуу жана максаттуу иш-аракеттерди жүргүзүүсү шарт. Демек, бул сабырдуулукту, чыгармачылыкты талап кылган татаал жана түйшүктүү жумуш.

Окутуунун активдүү стратегиясын кыргыз тили сабагында натыйжалуу колдонуу үчүн мугалим эки нерсени эске алуусу кажет. *Биринчиси*, күнүмдүк иш-аракеттердин, пикир алышуунун, коммуникациянын, маектешүүнүн, сүйлөшүүнүн алкагына алып чыгышы. *Экинчиси*, маалыматтардын формасы менен каражаттарынын өзгөрүшү. Салттуу сабактарда маалыматтын негизги булагы – мугалим, ал эми негизги каражаты – окуу китеби болсо, окутуунун активдүү стратегиясын колдонууда билимдин негизги булагы менен, негизги каражаты жашоо-турмуш чындыгындагы түрдүү тилдик кырдаалдар, жагдайлар, шарттар болушу кажет. Муну мындайча түшүндүрө кетели: салттуу сабактарда мугалим маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн эң негизгиси болгон зат атооч сөз түркүмүн өтүүдө “Зат атооч деп эмнени айтабыз?” деген суроого өзү жооп берип, андан соң ал жөнүндө окуу китебинде берилген эрежелерди жаттатып, мисалдар менен бекемдейт. Жаңы теманы түшүндүрүү ушуну менен бүтөт да, окуучулар мугалим көрсөткөн окуу китебиндеги көнүгүүлөрдү иштешет. Үйгө тапшырма да окуу китебиндеги көнүгүүлөрдөн берилет, же беш-алты зат атооч сөз берилип, аларды катыштырып сүйлөм түзүп келүү тапшырмасы берилет. Аягында окуучулардын жетиш-катышына карата баалар коюлуп, сабак аяктайт. Сабак өтүүдөгү бул көрүнүш күн сайын, ар бир сабакта, эч өзгөрүүсүз колдонулат. Окуучулар мындай сабактарга мыкты ылайыкташып алышкан.

Ушул эле “Зат атооч” темасын окутуунун активдүү стратегиясына негизделип өтүлүшүн элестетели. Мугалим сабактын темасын атабайт. Жалпы класска кайрылып: “Балдар, бизди бул турмушта көп нерселер курчап турат. Алардын көзгө көрүгөндөрү бар, бизге көрүнбөгөндөрү бар. Алар буюм

болушу мүмкүн, кубулуш болушу мүмкүн, же абстрактуу түшүнүктөр болушу мүмкүн. Кана, балдар, көзгө көрүнгөн жана көрүнбөгөндөрдөн ондон мисал келтиргилечи”, – деп кайрылат. Окуучулар мисал келтире баштайт. Ар бир келтирген мисалга мугалим көңүл бурат, мисалдарга кандай суроолор бериле тургандыгын тактайт, эгерде окуучулардын жообундагы мисалдар ким? эмне? деген суроолорго жооп бербесе, алардын мисал боло албай тургандыгын түшүндүрөт. Мисалдарды өз ара конкреттүү жана абстрактуу деп экиге бөлөт. Аларга мисал келтирүүнү талап кылат. Мисалдар алынат. Ар бир мисалга суроо берилет, мааниси чечмеленет. Мына ушундай биргелешкен аракеттерден кийин гана мугалим “Балдар, бизде, тилде ким? эмне? деген суроолорго жооп берген сөздөр көп экен, аталган суроолорго жооп берген сөздөр зат атооч деп аталат”, – деп тыянак чыгарып, сабакты улап кетет.

- сабакта активдүү стратегияны колдонуунун экинчи шарты сабактын формасын өзгөртүү болуп саналат. Азыркы күндө сабактын активдүү деген ондогон формалары аныкталып, практикада колдонулуп келет. Бул боюнча профессор А. Муратов орус педагог окумуштууларынын эмгектерине таянуу менен, сабактын бир катар жеңил формаларын классификациялап берген. Аларды жалпылаштырып берели:

- мелдеш сабактар жана оюндар;
- мээ чабуулу, интервью, дил маек;
- пресс-конференция, аукцион;
- сабак-жомок, сабак-сюрприз;
- сот, тергөө, окумуштуулар кеңеши;
- сабак-саякат, кино-сабак;
- сабак-дискуссия, сабак-өз алдынча иштөө;
- арт-сабак, дарс-сабак ж.б. [63, 300-б.].

Сабактын жаңы формаларын табуу, практикага киргизүү аракеттер азыр болуп, жүргүзүлүп келет. Бул дайым өзгөрүлүп, жаңыланып, оңдолуп, толукталып туруучу маселе. Мисалы, окуутунун активдүү стратегиясын

турмушка ашыруунун формалары катары окумуштуулар Е.Е.Син менен К.К.Жунушалиева төмөнкүлөрдү белгилешкен:

- сабак жалпылаштыруу;
- сабак мелдеш;
- сабак-эврики;
- сабак-турнир;
- сабак-консультант;
- бинардык сабак;
- дискуссия;
- тегерек стол;
- мээ чабуулу ж.б.

Сабакта активдүү стратегияны колдонуунун шарттары:

- окуучулар сабакта эркин сезүүсү, суроо бере алышы;
- окуучулардын өз алдынча иштөөсү
- жекече, топто, класс менен иштөө;
- мугалимдин чыгармачылыгы;
- мугалим менен окуучунун өз ара аркеттенүүсү ж.б.

Стратегияга негизделип өтүлгөн кыргыз тили сабагынын артыкчылыктары булар:

- сабак жандуу, мугалим менен окуучулардын катышуусу менен өтөт;
- окуучулар билим алууга кызыгып, билимдерин активдүү өздөштүрүү;
- сабактагы иш-аракеттер мугалим менен окуучунун макулдашуусу менен аныкталат;

—мугалим алдын ала даярдалган окуу материалын бербестен, ал материалдарды окуучулардын өздөрүнө таптырып, өздөштүрүүгө өбөлгө түзүүчү болот;

—окуучулар түшүнбөгөн жерлери боюнча суроо берет, өз ойлорун, пикирлерин эркин айта алышат, талашып-тартышат;

—сабакты окутууну заманбап ыкмалары, интерактивдүү ык-жолдору, жаңычыл каражаттар колдонулат;

—сабакта окуучу активдүү позицияда болот ж.б.

Ушул жерде дагы бир баса белгилей кетүүчү нерсе бар, ал – сабакты окутуунун активдүү стратегиясын колдонууда эске алуучу жагдайлардын да болушу мүмкүн. Маселен, кыргыз тили сабагында окутуунун кайсы гана стратегиясы колдонулбасын, алардын баардыгында мугалимдердин өз ишине берилгендиги, өз предметин мыкты билгендиги негизги ролду ээлейт. Мугалимге «көрсөтмө куралдарың жетишпейт», «бул ыкмалар жарабайт», «тигил же бул стратегияны колдон», “мындай технологиялар менен сабак өт” деген сыяктуу талаптарды коюуга болбойт. Бул боюнча мугалимдин укугу республикабыздын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзам менен аныкталып, корголгон. Сабакты уюштурууда, өтүүдө мугалим эң негизги фигура болгондуктан, анын ишмердүүлүгүнө эч кимдин кийлигишүүгө жана мугалимдин өз тандоосунан же эркинен сырткары нерселерди таңуулоого акысы жок. Мугалим предметтин, сабактын мазмунуна, максатына жараша иш-аракеттерди жүргүзөт жана алар конкреттүү класс жана окуучуга ылайыкташтырып билим берүүгө багытталат.

3.3. Билим берүүнүн жаңы парадигмалары

“Парадигма” грек тилинен алынып, “үлгү”, “мисал”, “модель” түшүнүктөрүн берет. Кыргыз тили мугалимдеринин түшүнүгү болбосо, кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы талаптарды ишке ашыруу мүмкүн эмес. Окутуунун заманбап технологиялары иштелип чыгып, кыргыз тилин окутууда да колдонула баштаганына карабастан, кыргыз тили мугалимдерине айтылган сын-пикирлер арбын. Кыргыз эл мугалими, профессор Исак Бекбоевич Бекбоев: “Мугалимдин башкы вазыйпасы окуучуну үйрөнүүгө үйрөтүү экендигин бардык эле мугалимдер этибарга алышпайт, мектептерде балдардын окуп үйрөнүү ишин уюштургуч мугалимге караганда түшүндүргүч мугалим көп идеалдаштырылат. Мугалимдер тарабынан өз алдынча ойлоо жөндөм шыгы өнүккөн окуучуга караганда маалыматты көп билген окуучу жогору бааланат. Баланын өзүндө

программаланган потенциалдык мүмкүнчүлүктөрдүн өнүгүшүнө сүрөөнчү, демөөрчү болуу – бул инсанга багытталган таалим-тарбиялык парадигма мугалимдер чөйрөсүндө өтө эле жай баракат өздөштүрүлүп бара жатат” деген пикирде [17, 192-б.].

Биздин оюбузча, мында кыргыз тилин окутуудагы орчундуу педагогикалык өксүктөр ачык берилген. Аны талдоого, конкреттештирүүгө мугалимдер шарттуу түрдө “уюштургуч мугалим” жана “түшүндүргүч мугалим” деп экиге ажыратылып берилген. Уюштургуч мугалимдин сабак окутуудагы негизги максаты окуучуларга билим, маалыматтарды берүү, өздөштүрүү эмес, алардын негизги милдети окуучуларды окуп үйрөнгөнгө, билим алууга, билимди өзүнө сиңирүүгө, окуучуларда билим алуунун технологияларын калыптанышына шарт түзүү, көнүктүрүү болуп саналат [120, 85-88 бб.]. Демек, уюштургуч мугалимдер билим берүүнүн, сабак өтүүнүн салттуу формаларын, ык-жолдорун бекем кармашышат. Мындай мугалимдер билим берүүнүн максаты менен мазмунун мурдагыдай, эскиче болушун каалап, сабакты ошол нукта өтүшөт. Эң өкүнүчтүүсү, профессор И. Бекбоев белгилегендей, “түшүндүргүч” мугалимдер азыркы учурда да “идеалдаштырылат”, башкача айтканда, макталат, сыйланат жана бааланат. Суроо туулат. Мугалим сабакта окуучуларга билим берип, маалыматтарды түшүндүрбөсө, ал эмне кылышы керек? Суроого үстүртөн мамиле кылсак, ал жүйөөлүдөй сезилет. Бирок билим берүүгө, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарга, билим берүүнүн азыркы парадигмаларына карап, аларды терең талдоого алып карасак, бүгүнкү күндө уюштургуч мугалим керек экендигин таанууга милдеттүүбүз. Ал үчүн кыргыз тили мугалими сабакты уюштуруп, өткөрүүнүн жаңы парадигмаларын өздөштүрүп, аларды өз практикалык иштеринде колдонуу зарыл.

Профессор И.Бекбоев билим алып жаткан окуучуларды да шарттуу түрдө эки топко болгон. Биринчи топко өз алдынча ойлоно алуу жөндөмдөрү өнүккөн окуучулар, ал эми экинчи топто көп маалыматты билген, суроолорго жооп бере алган окуучуларды кошкон. Аны менен бирге эле азыркы учурда

көп маалыматты билген окуучулар жогору баалана тургандыгын көрсөткөн. Бул көрүнүш да атайын талдоону талап кылат. Эмне үчүн өз алдынча ойлонгон окуучу эмес, көп маалымат билген окуучу жогору бааланат? Бул туура эмеспи? Окуучунун көптү билиши жаманбы?

Эгерде билим берүүнүн азыркы парадигмаларына, маселен инсанга багыттап окутуу же компетенттүүлүккө негиздеп окутууга таянып, аларды жетекчиликке алсак, бүгүнкү коомго көп билимге билген ээ болгон адам эмес, өз проблемасын өзү чече билген, жекече ойлонуп, өз алдынча чечим кабыл ала алган, атаандаштыкка туруштук берген адам керек. Көптү билген билимдүү эмес, көптү жасай алган, маселе чече алган билимдүү. Бул окутууда кыргыз тилин үйрөтүүдө дайыма эске алынуучу талап. Эгерде мугалимдер менен окуучулардын иш-аракеттерин, алардан алынган натыйжаларды карап көрсөк, төмөнкү көрүнүшкө ээ болобуз. Түшүндүргүч мугалимдер көп маалыматтарды билген, суроолорго жооп бере алган балдарды даярдап чыгарышат. Ал эми өз алдынча ойлонуп, өз көйгөйүн өзү чече билген балдарды уюштургуч мугалимдер даярдашат.

Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун негизги методикалык талабы – бул сабакты окутуунун жаңы парадигмаларына, моделдерине ылайык уюштуруп, өткөрүү. Азыркы учурда окутуунун жаңы парадигмаларынын бири катары инсанга багыттап окутуу таанылган. Анын талаптары боюнча кыргыз тили сабагын уюштуруу жана өткөрүү төмөнкүлөргө негизделиши зарыл:

- окуучу билим берүү процессинин борбору;
- окуучу жеке индивидуалдуу сапаттарга ээ болгон индивид;
- окуучунун жеке кызыкчылыктары, жөндөм-шыгы, керектөөлөрү менен талаптары биринчи орунда турат; –
- окуучунун билим алууга болгон жеке аракети, өз алдынча, изденүүсү жогору бааланат;
- окуучунун ой-пикири, демилгеси, иш-аракеттери колдоого алынат;

– окуучулар сабакта өзүн эркин алып отурат, анын мугалим менен укуктары бирдей;

– окуучулар өз алдынча жеке, жупта жана топто иштешет;

– окуучулар билимдерин өздөрү жекече жана коллективде текшере алышат;

– сабакта жеке пикир, ойлор эркин айта алышат;

Инсанга багыттап сабак өтүү бул баланын гана каалаганын аткаруу эмес, берилүүчү программалык материалдарды окуучу бала каалагандай негизде, багытта берүүгө шарт түзүү, уюштуруу дегендикти билдирет. Салттуу сабак менен инсанга багыттап уюштурулган сабакты салыштырсак төмөнкүдөй көрүнүшкө ээ болобуз.

3.2-таблица. – Салттуу сабак менен инсанга багыттап уюштурулган сабак

Салттуу сабак	Инсанга багыттап уюштурулган сабак
<p>Сабактын максаты: Мугалим – кыргыз тилин үйрөтүүчү.</p> <p>Сабактын жүрүшү: Окуу процессинин борбору – мугалим. Мугалим сабакты өзү каалагандай уюштурат, жүргүзөт. Сабакта, негизинен, мугалим гана сүйлөйт. Мугалим жаңы маалыматтарды түшүндүрөт, көнүгүүлөр иштетет. Окуучулардын көбүрөөк маалыматтарга ээ болуусу маанилүү. Окуучунун жеке ою, тажрыйбасы анча мааниге ээ эмес. Окуучулар мугалимдин көрсөтмөлөрүн гана аткарышат.</p>	<p>Сабактын максаты: Мугалим – кыргыз тилин үйрөнүүгө шарт түзүүчү, уюштуруучу.</p> <p>Сабактын жүрүшү: Окуу процессинин борбору – окуучу бала. Сабактын максаты менен милдети окуучулар менен биримдикте аныкталып, жүргүзүү. Сабактын басымдуу бөлүгү окуучулардын сүйлөөлөрүнө берилет. Мугалим окуучулардын жалпы маалыматтарды таап, өздөштүрүүнүн өбөлгө түзөт. Окуучулардын маалыматтарды өздөштүрүп, турмушта колдоп билүүсү маанилүү. Окуучунун жеке ою, өздүк тажрыйбасы өзгөчө мааниге ээ.</p>

<p>Жыйынтыктарды мугалим чыгарат. Үйгө тапшырма жалпы класска берилет. Бааны мугалим коет.</p>	<p>Окуучулардын өз алдынча жекече же топко иштөөлөрү маанилүү. Жыйынтык окуучулардын, окуу ишмердүүлүктөрүнүн негизинде чыйгарылат. Үй тапшырмалар жалпыга берилүү менен жекелештирилет. Баа класста талкууланып коюлат.</p>
--	---

Кыргыз тили сабагын уюштуруп өткөрүүдө колдонулуучу окутуунун дагы бир жаңы парадигмасы – бул компетенттүүлүккө негиздеп окутуу. Практикада байкалгандай, кээ бир инсандар кыргыз тилин он жыл окуп, бирок ката кетирип, сабаттуу жаза албаган, жөнөкөй иш кагаздарын, тактап айтканда, жөнөкөй эле арызды, түшүнүк катты же тил катты туура эмес жазгандар көп кездешет. Ошондуктан, ар бир жаран башка бирөөлөр үчүн эмес, же ата-энеси үчүн эмес, же баа алыш үчүн эмес – өзүнүн жеке керт башы, жашоо-турмушу, ишмердүүлүгү үчүн сабаттуу болууга аракет кылып, туура жазууга машыгып, жашоосунда сөзсүз түрдө керек боло турган иш кагаздарын жаза билүүгө үйрөнүүсү талап кылынат.

Кыргыз тили сабагынан компетенттүүлүккө негиздеп жүргүзүүнүн негизги максаты алынган билимди турмуштун керектүүлүгүн арттырууга багытталат. “Моделге ылайык окутуунун башкы натыйжасы негизделген илимий маалыматтар эмес, окуучунун аларды жашоо-турмушта колдоно билүү тажрыйбасы” [17, 192-б.]. Компетенттүүлүккө негиздеп уюштуруу мугалим предметти окутуу боюнча аныкталган үч компетенция тууралуу так маалыматтарга ээ болушу зарыл. Кыргыз тилин окутуунун предметтик стандартынан, окуу программасынан жана методикалык эмгектерден маалыматтарды алат. Тилдик, кептик жана маданият таануучулук компетенттүүлүктөргө ээ болуу менен окуучу кыргыз тилин сүйлөшүүнүн максатына, жагдай-шартына жана кырдаалдарына жараша орундуу колдоно билүү тажрыйбасына ээ болушу талап кылынат.

Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

— тил коомдук кубулуш катары коомду, коомдогу адамдардын байланыш-катнашын тейлеген курал экендигин таанып-билүү;

—объективдүү дүйнөнүн, айлана-чөйрөнүн тилдик картинасын өздөштүрүү;

—табигый жана коомдук көрүнүштөрдү тил аркылуу таанып, андап жана аларды түшүндүрүү;

— адамдар менен маектешип, баарлашуу, алака-мамиле түзүү, биргеликте иштей алуу;

— кеп маданиятынын, адабий тилдин нормаларын билүү жана колдонуу;

— өз мүмкүнчүлүгүн билип, келечек кесибин туура тандоо, максат кое билүү;

— өзүнүн коомдогу ордун билүү, коомдук иштерге катышуу;

— улуттук жана адамзаттык дөөлөт-баалуулуктарды таанып, аларды кастарлап, байытууга аракеттенүү;

— өзүн-өзү уюштурууга, өзүнүн көйгөйлөрүн өзү чече билүүгө көнүгүү;

— эне тилин улуттук маданияттын казынасы катары кастарлоо;

— сабаттуу жазууга, текст түзүүгө көнүгүү;

— угуп түшүнүү, окуп түшүнүү ж.б.

Кыргыз тили сабагын компетенттүүлүккө негиздеп уюштурууда кыргыз тили мугалими сабактын үч максаты менен берилген компетенттүүлүктөрдү айкалыштыра билүүсү талап кылынат. Көпчүлүк мугалимдер бул маселеге анча маани бербей, сабактын максаттарын так аныктай албай, чаташууларга дуушар болуп калышат. Натыйжада, өтүлгөн кыргыз тили сабагы өз максаттарына жетпей калган учурлар көп кездешет.

Кыргыз тили сабагын даярдап, өткөрүүдө предметтик компетенттүүлүктөр менен бирге эле жалпы билим берүүгө коюлуп жаткан түйүндү компетенциялардын талаптары да сакталышы зарыл. Кыргыз тилинин предметтик стандартында билим берүүнүн түйүндүү компетенциялары катары: *маалыматтык; социалдык-коммуникативдик;*

өзүн-өзү уюштуруу; көйгөйлөрдү чече билүү компетенттүүлүктөрү көрсөтүлгөн. Алардын ар бирине кыскача токтололу.

Маалыматтык компетенттүүлүк. Маалымат педагогикалык термин катары төмөнкүдөй:

Окуучулар мындай жөндөм-сапаттарды өздөштүрүүгө тийиш:

- өзүнө кандай маалымат керектигин аныктай алуу;
- маалыматты алуу булагын (китеп, методикалык колдонмо, сөздүк, карта, интернет, телевизор, ММК ж.б.) билүү, ала алуу;
- алынган маалыматтардын ичинен негизгисин, керектүүсүн иргеп, бөлүп алуу;
- алынган маалыматтарды өз керектөөсүнө, өз максатына ылайык пайдалануу;
- мурунку маалымат менен соңку маалыматты салыштырып, керектүүлөрүн алуу, өзгөртүү тажрыйбасы ж.б.

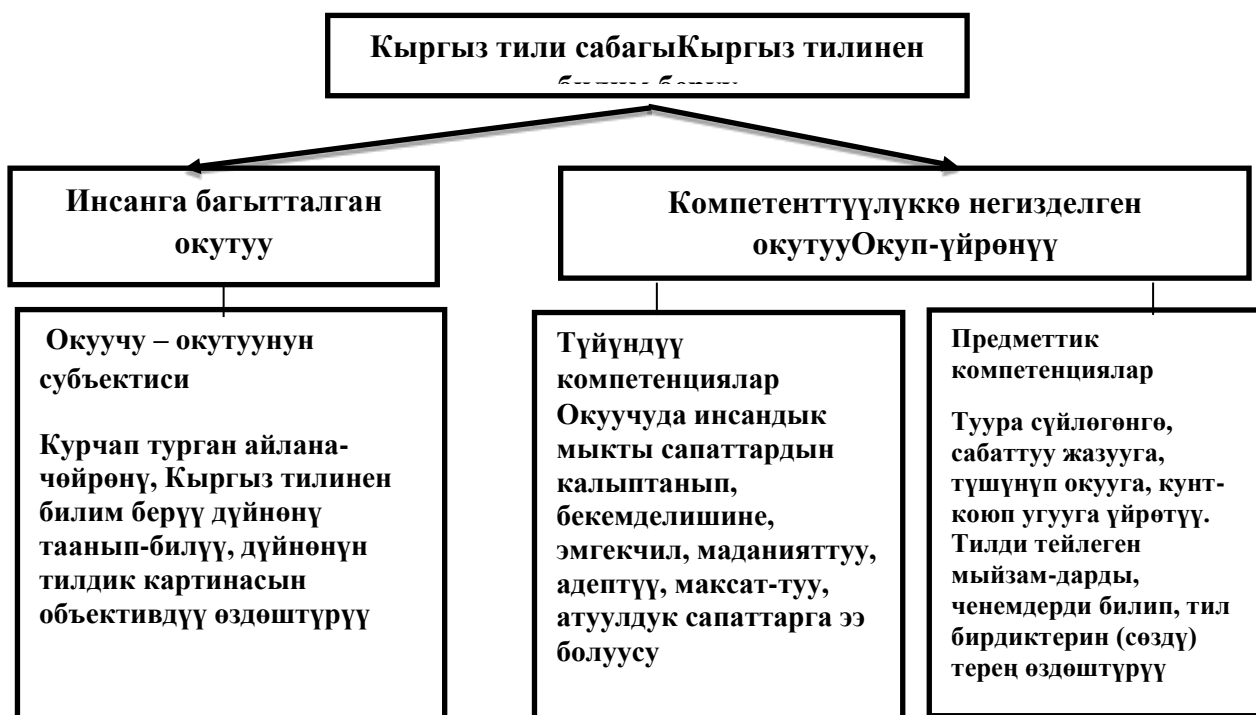
Социалдык-коммуникативдик компетенттүүлүк. Бул компетенция адамды коомдун конкреттүү социалдык чөйрөсүндө адамдар менен кенен пикир алышып, тыгыз алакада жашоого жана эмгектенүүгө үйрөтөт. Аталган компетенттүүлүктө төмөнкү сапаттар, билгиликтер калыптанышы максатка ылайыктуу:

- коомдук-социалдык нормаларды, эрежелерди билүү;
- кыргыз тилинде үйдө, мектепте, көчөдө, коомдук жайларда жана башка сүйлөшө билүү;
- ар түрдүү адамдар менен баарлаша алуу;
- өз ой-пикирин толук жана жеткиликтүү билдире алуу;
- сабырдуулук, гумандуулук, сылыктык, урматтоочулук сапаттарга ээ болуу;
- ар бир улуттун, ар бир тилдин улуулугун таануу, аларга урмат менен мамиле кылуу;
- өз оюн далилдеп, ынандыра, ишендире алуу ж.б.

Өзүн-өзү уюштуруу жана көйгөйлөрдү чече билүү компетенттүүлүгү. Бул компетенттүүлүк инсанга багыттап окутуу парадигмасы менен жуурулушуп кетет. Мындагы негизги максат окуучуну инсан катары чоң

турмушка өз алдынча аттанууга даярдоо болуп саналат. Окууда карама-каршылыктарды түшүнө билүүгө, алардын себептерин аныктап, өз алдынча же башка адамдардын жардамы кеңеш менен чечүүгө үйрөнүү зарылдыгы болот. Окуучу өзүн-өзү уюштуруусу, көйгөйлөрдү чече билүүсү үчүн адамзат тажрыйбасында топтолуп, сыналган таанып-билүүнүн ык-жолдорун (анализдөө, синтездөө, салыштыруу, жалпылаштыруу) мыкты өздөштүрүп практикада аларды колдоно билүү көндүмдөрүнө ээ болуусу зарыл. Аталган компетенттүүлүктүн өзгөчөлүгүнө мына ушунда.

3.1-схема. – Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу негизги парадигмалары

Кыргыз тили сабагында окутуунун жаңы парадигмалары менен түйүндүү жана тилдик (кыргыз тили) компетенттүүлүктөрдү ишке ашырууга толук мүмкүнчүлүктөр бар. Анын үстүнө талаптардын айрым жактары, элементтери мыкты өтүлгөн кадимки салттуу сабактарда эле ишке ашырылып келген. Педагогикалык жаңы моделдерди сабакта колдонуу жана үзгүлтүксүз иш-аракеттерди жүргүзүү.

3.4. Кыргыз тили сабагында окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун мазмуну

Жалпы эле таалим-тарбия берүүдө, анын ичинде кыргыз тили сабагын уюштуруп, өтүүдө соңку педагогикалык талаптар боюнча окуучуларга билим берүүгө басым койбостон, окуучуларда билим алуу көндүмдөрүнө көнүктүрүү маселесине артыкчылыктуу маани берүү алдыңкы планга чыкты. Кыргыз педагог окумуштууларынын соңку жарык көргөн эмгектеринде бул проблемага кайрылуу активдүү жүрүп, айрым маселелер аныктала баштады. Айрыкча профессорлор И.Бекбоев менен Э.Мамбетакуновдун, А.Алимбековдун, А.Муратовдун педагогикалык эмгектеринде конкреттүү сунуштар берилип, проблемага коомчулуктун көңүлүн буруп келет. Бул аталган жана башка окумуштуулардын эмгектерине таянуу менен кыргыз тили сабагында окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун дидактикалык маселелерине токтолобуз.

Азыркы кыргыз тили мугалими “түшүндүргүч”, айтып берүүчү функцияларынын акырындык менен “уюштургуч” шарт, өбөлгө түзүүчү функцияларына өтүшү талап кылынат жана мугалимден максаттуу жана конкреттүү иш-аракеттерди талап кылат. Ал үчүн мугалим педагогикалык илимий маалыматтар менен бирге эле психологиялык кеңири түшүнүктөргө ээ болушу талап кылынат. «Кыргыз тили сабагы үйрөтүүнүн сабагы эмес, ал өз алдынча үйрөтүүчү конкреттүү иш-аракеттердин белгилүү бир системага салынган окуучулардын жеке жана жамааттагы ишмердүүлүктөрү болуп саналат. Окуучулардын билим алуу, үйрөнүү, өздөштүрүү көндүмдөрү сабактагы ырааттуулукка жараша калыптанат жана өнүгөт» [134, 246-б.].

Айтылган пикирге караганда, сабак белгилүү максатты көздөп, белгилүү бир ырааттуулукта, удаалаштыкта өтүлөт. Негизинен көндүм (адаптация) деген сөз – үйрөнгөн адат, өнөкөт, көнүмүш деген түшүнүктөр менен коштолуп, мектепте окуучулардын билим алуусунда болгон иш-аракеттер

чечим кабыл алуу, өзгөргөн шарттарга тез ылайыкташуу жана көнүү, түрткү берүү, командалар менен тайпаларда иш алып баруу, тажрыйбага ээ болуу, таанып-билүү, салыштырып кароо, тобокелчиликке баруу, кырдаалдарды жөнгө салуу, идеяларды сунуштоо, даярдануу, эмоцияларды башкара билүү, сынды (критика) туура кабыл алуу сыяктуу бир нече маанилүү аракеттердин болушун талап кылуучу процесс. Демек, көндүм операциясы коммуникация аркылуу ишке ашып, тилди окутуунун маанилүү компетенттүүлүгүн шарттайт.

Чынында эле, кайталоо болбосо билимди өмүр бою түбөлүккө эсте сактап калуу мүмкүн эмес, ошондой эле билгичтик менен көндүмдөрдү калыптандыруу мазмунга ээ болбойт. Кыргыз тили сабагында окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн жогорудагыдай профилактикалык иштерди ылайыгына жараша кайталап турууну сунуштайт элек. Тилекке каршы, мектеп окуучуларынын билим алуу процессин аныктоо, аны түшүндүрүү боюнча окумуштуулар арасында ар түрдүү пикир, көз караштар бар. Айрымдары окууну ишмердүүлүк деп таанышса, экинчилери окууну проблеманы коё билүү жана аларды чече билүү аракеттери деп түшүндүрүшөт [20, 26-б.], [58, 57-б.], [81, 181-б.]. Кандай гана аныктама-түшүндүрмөлөр болбосун сабак, билим алуу, бул мугалимдин уюштуруусу менен окуучулардын акыл, ой жүгүртүү ишмердүүлүгү катары кала берет. Окуучунун бул ишмердүүлүгүнүн мазмунун талдоого, аныктоого аракет кылалы. Бул иш-аракеттер белгилүү ырааттуулукта жана максаттуу жүргүзүлүш шарт.

Биринчи этап. Мугалим окуучуну сабакка, билим алууга даярдайт. Мында башкы максат окуучунун көңүл буруусун камсыз кылуу болуп саналат. Көңүл бурдуруу иш-аракеттери менен бирге эле ой жүгүртүү, кунт коюп көңүлдү топтоо аркылуу окуучунун окууга, үйрөнүүгө болгон муктаждыгын пайда кылуу маселеси да бар. Мында мугалим үйгө берилген тапшырмаларды суроодо жана текшерүүдө аларга бүт класстын көңүлүн буруп, алынган ар бир жоопту класс менен бирдикте талдоого алат. Окуучунун жооптору же аткарып

келген үй тапшырмасын кунт коюп угуп, алардын ишине татыктуу баа берип, окуучуну мактап, кийинки тапшырмаларды жакшы аткарып келүүсүнө шык (мотивация) берип, класстагы бардык окуучулардын катышуусунда, алардын пикирлерин эске алуу менен баалоо иши ишке ашырылат.

Экинчи этап. Бул сабакта жаңы теманы, жаңы маалыматты алуу процессинде болот. Окуучулар мугалимдер менен биримдикте жаңы маалыматтар менен таанышышат. Мугалимдин айтып бергендерин угушат, көсөткөндөрүн көрүшөт. Мугалим жаңы маалыматтарды берүүдө аларды милдеттүү түрдө практика менен, кеп ишмердүүлүгү, баарлашуу менен байланыштырат. Бул аркылуу окуучулар маалыматты берүүнүн, өздөштүрүүнүн маанисин, ал аркылуу максаттарын аныктап алышат. Кыргыз тили боюнча кайсы тема өтүлбөсүн, ал барынан мурда, сүйлөөшүү менен биримдикте каралып, окутулушу керек. Эгерде окуучу жаңы темага, маалыматка көңүлүн буруп, ага карата кызыгуусу пайда болсо, анда сабакты натыйжалуу өтүүгө жагымдуу жагдай, шарт түзүлдү деп белгилөөгө болот. Окуучулар өз алдынча ойлонууга, элестетүүгө аракет кылышат.

Үчүнчү этап. Окуучуларда пайда болгон элестер боюнча ой жүгүртүп, сөздөр менен салыштырып, өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүгүн аныктайт. Башка сөздөр менен салыштыруу аркылуу аларды бир топко бириктиришет. Окуучулардын мындай ой-жүгүртүүлөрү синтез деп аталат. Сөздү анализге жана синтезге алуу менен окуучу ал билдирген предметтин же кубулуштун аныктамасын билүүгө аракет кылат.

Төртүнчү этап. Мында окуучу алган түшүнүгүнүн маани-мазмунун тактоого, толуктоого аракет кылат. Окуучунун бул аракети мугалим тарабынан колдоого алынып, аны активдештирүүгө өбөлгө түзөт. Мугалимдин педагогдук-кесиптик чеберчилиги, чыгармачылыгы маанилүү роль ойнойт. Темага, түшүнүккө толук ээ болуу үчүн окуучу жекече, топто иштен, өз оюн ачык айтып, мисалдарды, фактыларды келтирүүгө, турмуш, практика менен байланыштырууга көнүгүшү шарт. Мында мугалимдин тема боюнча берген суроолору, окуу китебинде берилген көнүгүүлөрдү аткаруу жетишсиз. Жаңы

түшүнүк, жаңы сөз окуучунун аң-сезиминде көпкө сакталуусу үчүн турмуштун реалдуу кырдаалдар, проблемалуу суроолорго жооп табуу, факты-мисалдарды келтирүү зарыл. Сөз-түшүнүктүн окуучунун кебинде колдонулушун камсыз кылуу үчүн ал сөз катышкан тилдик-кептик каражаттар, бирдиктер колдонулушун алгылыктуу деп билебиз. Кыргыз тили сабагында кайсы тема өтүлбөсүн анда накыл сөздөр, фразеологизмдер, кызыктуу тексттер колдонулушу зарыл болуп калды.

Бешинчи этап. Окуучулардын кыргыз тили боюнча алган билимдерин турмушта, өз сөзүндө колдоно билүү көндүмдөрүнө ээ болуулары ушул этапта ишке ашат. Мында окуучулар алган түшүнүктөрү тууралуу өз алдынча жыйынтыктарды чыгарышат. Оозеки айтып беришет, чакан эсселерди жазышат, өз ара талкууланат. Окуган китептери, көргөн кинолору, кылган иштери тууралуу жеткиликтүү маалыматтарды берүүгө көнүгүшөт.

Алтынчы этап. Сабак процессинде окуучулардын алган билимдерин баалоо, баа коюу иш-аракеттери аткарылат. Бул иште окуучулардын активдүү катышуулары талап кылынат. Ар бир окуучу өзүнүн өздөштүргөн билимин калыс баалоого үйрөнсө, мындай көндүмдөр окуучуну шыктандыруу менен катар, сабакка жигердүү катышып, теманы жакшы түшүнүүгө аракет кылуусуна жардамга келет. Билимди өздөштүрүү көндүмдөрүн окуучуларга калыптандырып, өркүндөтүү ар дайым жана ар бир сабакта, сабактын бөлүктөрүнө, класста, класстан тышкаркы иштерде жүргүзүлүшү керек. Ал үчүн мугалим окуучуну субъект катары кабыл алып, бардык иш-аракеттер субъектинин жөндөмүнө, суроо-талабына, керектөөлөрүнө, муктаждыктарына ылайык жүргүзүлүшү талап кылынат.

Окуучулардын кыргыз тили боюнча билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун үч деңгээли белгиленип жүрөт. Аларды кыргыз тили сабагынын алкагында кароого аракет кылалы. *Биринчи*, окуучулар кыргыз тили мугалиминин тапшырмасы менен оозеки жана жазуу түрүндөгү көнүгүүлөрдү иштешет, сүйлөмдөргө ар түрдүү талдоолорду жүргүзүшөт, сөздүн маанисин чечмелешет, тексттерди талдашат, текст түзүшөт, сүрөттөр,

кырдаалдар боюнча маек курушат, эссе, дил баяндарды жазышат жана башкача. Алгач, өздөштүргөн түшүнүктөрдү өз кебинде колдонууга көңүгө башташканын көрсөтүшөт. *Экинчиси*, өздөрү өздөштүргөн билимдерин, аныктама, эрежелерди башкаларга түшүндүрүп, мисалдарды келтире алышат. Тилдик жана кептик ар кандай талдоолордун жол-жоболорун айтып бере алышат. Башкалардын алган түшүнүктөрүн аныктоого, баалоого көңүгө башташат. *Үчүнчүсү*, окуучулар таалим-тарбиялык бир нече маанисин түшүнүүгө аракет кылышат.

Мектеп окуучуларынын билим алуу көндүмдөрүн иш кагаздарын туура жазууга көнүктүрүү менен биримдикте жүргүзүүнү алгылыктуу жана натыйжалуу деп билебиз. Анткени, иш кагаздарынын бардык түрлөрү белгилүү бир талаптарга жооп берген үлгүдө жана формада жазылгандыктан, аларды жазууда кандай маалымдаректер колдонулаарын так аныктап, адегенде окуучу алардын жазылыш тартиби боюнча үлгүлөрүн жаза билиши керек. *Иш* кагаздары окуучуну мектепте билим алып жаткан мезгилинде турмуштук зарылдыктан келип чыккан адамзаттын табылгысы болуп саналат. Адамдын сабаттуулугу да анын жазган, толтурган иш кагаздары аркылуу аныкталат.

Иш кагаздарынын ичинен кеңири тарап, көп жазыла турганы арыз болуп эсептелет. Арыз жазуу өтө жөнөкөй көрүнгөнү менен ага коюлган талаптарды сактоо алда канча оор. Ага кошумча арыз жазууда стилдик жана грамматикалык каталарга да жол берилет. Бул көрүнүш мектеп окуучусунда гана болбостон, орто мектепти бүткөндөрдө, атүгүл жогорку окуу жайларынын студенттеринин арасында да кездешип келет. Ошондуктан окуучуда иш кагаздарын, айрыкча, арызды туура жана сабаттуу жазуу көндүмдөрүнүн иштелип чыгышына өзгөчө маани берүү зарыл. Арыз жазууга үйрөнүүгө болот. Орто мектепте арыз жазууга үйрөтүү иштери анын үлгүсүн көрсөтүү менен үлгүгө салып арыз жаздырылат. Мугалим бул маселеге экинчи кайрылбайт. Убакыттын өтүшү менен окуучуда арыз жана аны жазуу боюнча

түшүнүктөрү унутула баштайт. Акырында окуучуда арыз тууралуу маалымат да, түшүнүк да калбайт.

Арыз жазууга үйрөтүүнүн алда канча алгылыктуу жана натыйжалуу ык-жолдорун аныктоодо бул иште эмнеге көңүл буруу маанилүү экендигин тактап алууну сунуш кылабыз. Окуучуларды арыз жазууга көнүктүрүүдө негизги үч маселени тактоо талабы коюлат. Биринчи, арыз жазуунун максаты; экинчи, арыз жазууга коюлган талаптар жана аткаруу формасы; үчүнчү, арыз жазуунун стилдик өзгөчөлүгү жана грамматикалык сабаттуулук. Булар өз алдынча бөлүнүп турган талаптар эмес, алар бирин экинчи, аны үчүнчүсү шарттап турган, бир түтүндүктүн бөлүктөрү болуп саналат. Демек арыз жазууга үйрөтүүдө арыздын биримдиги менен бүтүндүгү толук сакталуусу зарыл. Үйрөтүү, көнүктүрүү иш-аракеттери кадимки салттуу сабактагыдай эле үлгүнү көрсөтүү. Окуучу арыз тууралуу толук маалыматка ээ болушуна басым коюлат. Ал үчүн магалым даяр үлгүнүн негизинде арыздын бөлүктөрүнө өз-өзүнчө токтолот.

Үлгү

Д. Иманов атындагы орто мектептин
директору А. Асылбековага
7-класстын окуучусу Т. Мукамбаевден

Арыз

Үйдө компьютер болбогондугуна байланыштуу сабактан кийин мектептин 25-кабинетиндеги компьютер менен эки саат иштегенге уруксат беришиңизди өтүнөм.

2020-жылдын 15-сентябры (колу) Т. Мукамбаев

1

2

4

3

5

6

Мугалим арыздын үлгүсүн сүрөт түрүндө доскага тартат. Ал төмөнкүдөй болот.

Ар бир бөлүккө сандар коюлат. Коюлган сандар боюнча ар бөлүктүн мазмунун түшүндүрүп, талдап берет. Биринчи бөлүктө төмөнкүлөр болот:

—мекеме, уюм (мектеп) ж.б. аталышы;

—мекеме, уюм, мектептин жетекчисинин кызматы (директор, окуу бөлүмүнүн башчысы, төрага ж.б.);

—жетекчинин аты-жөнү;

—арыз жазуучунун кызмат (окуучу);

—арыз жазуучунун аты-жөнү.

Биринчи бөлүктөгү стилдик-грамматикалык талаптар:

—мекеме, уюм, мектептин аталышы илим жөндөмөсүндө болот;

—жетекчинин фамилиясы барыш жөндөмөсүндө болот;

—арыз ээсинин фамилиясы чыгыш жөндөмөдө болот.

Экинчи бөлүктө иш кагазынын аты барактын ортосуна баш тамга менен жазылат. Үчүнчү бөлүк толугу менен арыздын мазмунуна арналат. Арыздын мазмуну кыска, так жана түшүнүктүү болушу талап кылынат. Ашыкча сөз, майдалап түшүндүрүү, арыздын көлөмүн чоңойтууга жол бербейт. Мисалы, көпчүлүк арыздарда “арыз жазуумдун себеби”, “кайрылуумдун себеби” сыяктуу сөз айкаштары ашыкча колдонулуп келет. Арызда мындай сөздөрдү колдонуу ката болуп саналат. Төртүнчү бөлүккө арыз жазуунун жылы, айы, күнү жазылышы керек. Бешинчи бөлүктө арыз ээси өзүнүн колун коюп, алтынчыда аты-жөнүн жазат. Окуучулар бул талаптарды сүрөтү менен бирге дептерлерине жазып алышат. Ар бир бөлүктүн аткарган кызматтарын окуучу так билүүгө тийиш. Мугалим зарыл деп тапкан учурларда же ыңгайы келгенде окуучуларды сүрөткө таянып арыз жазууларын, арыздын максатын көрсөтүү

менен талап кылат. Мындай иш-чаралар мезгил-мезгили менен кайталанып турушу, улам кийинки арыздарда максатты татаалдаштырып бериши гана окуучуда арыз жазуу боюнча турукуу көндүмдөргө ээ кылат. Иш кагаздарынын башка түрлөрүн (маселен, кандай учурда түшүнүк кат жазабыз, ишеним кат кандайча жазылат, тил катты жазууда кандай маалымдаректер керектелет ж.б.у.с.) окутуп-үйрөтүү да көрсөтүлгөн ык-жолдорду колдонуу менен жүргүзүлөт.

3.5. Кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялап окутуу – сабактын натыйжалуулугун арттыруунун шарты катары

Адегенде биз интеграция деген терминди чечмелеп алалы, “integratio” деген латын сөзү бизче “толтуруу”, “толуктоо”, “бүтүндөө”, “бириктирүү” деген маанини берет. Маанилерге карап, кыргыз тилин кандай предметтер менен интеграциялоого болот деген суроонун алкагында ой жүгүртүп көрөлү. Тил – адамзаттын байланышынын негизги куралы, ал эми кыргыз тили – кыргыз улутунун эне тили болгондуктан, ал кыргыздын улут катары калыптануусунда бир кыйла тарыхый-социалдык баскычтарды басып өтүп, ошол жолдо бирде толуп, бирде бөксөрүп, өзүнүн функциясын аткарып келе жатат. Мына ушул жагдайдан алып караганда, кыргыз тили албетте, кыргыз тарыхы, кыргыз адабияты, география, биология, астрономия, философия, психология, адеп, педагогика, адам жана коом деген предметтер менен салыштырылып, бириктирилип, интеграцияланып окутулууга тийиш деп эсептейбиз. Аталган предметтердин бардыгы өз кезегинде тил аркылуу түшүндүрүлөт эмеспи, андыктан тил – предмет аралык интеграциянын көпүрөсү боло алат деген пикирди бекемдегибиз келет. Ал предметтер ортосундагы байланыш эле болбостон, бир канча дисциплиналардын айкалышында илимдин, искусство жана улуттук маданияттын өз ара биримдигин түзүп, алардын илимий-теориялык жана практикалык жактарын бир бүтүндүктө кароочу мыкты инструмент болуп саналат.

Сабактарды интеграциялап окутуу процесси өзүнүн алдына белгилүү бир шарттардын болушун талап кылат. Педагогикалык изилдөөлөр, алардын негизгилери төмөнкүлөр:

►–интеграцияланып жаткан предметтердин материалдары реалдуу жашоо чындыгында бири-бирин толуктап турушу;

►–бир эле учурда сабакта эки же андан көп предметтер бириктирилип интеграцияланбышы керек;

►–интеграцияланган сабактардын өнүктүрүүчү, өркүндөтүүчү мүмкүнчүлүктөрүнүн бай жана кеңири болушу.

Окумуштуу С.К.Рыспаев кыргыз тили мугалими кесип ээси катары эмнелерге милдеттүү? деген рубрикада бир нече милдеттерди белгилеген. Анда “Кыргыз тили мугалими, адегенде, өзү эне тилин сүйө билүүгө, анын өнүгүп-өсүп келаткан жолун, эзелки тарыхын билип, эми аны өзүнөн кийинки урпактарга таза сактап өткөрүп берүү – менин милдетим деп эсептеши керек...” [87, 274-б.] деп эң туура милдетти белгилеген. Демек, эне тилдин кадырына мугалим да, окуучу да жетиши маанилүү. Мына ушул жагынан алганда, биз кыргыз тилди адабият жана тарыхка жакындатып, алардагы маалыматтарды бириктирип окутса жакшы натыйжага ээ болот деген пикирдебиз. Сөзүбүз кургак болбосун үчүн, орто мектептин жетинчи класстары үчүн хрестоматия окуу китебиндеги авар акыны Расул Гамзатовдун эне тили тууралуу ырын жана тил жөнүндөгү айткандарын окуучуларга тааныштырып, окуп берсе абдан орундуу болмок. Ал тууралуу алдын ала мугалим маалыматты даярдап алышы керек. Маалымат болжолдуу түрдө төмөндөгүдөй үлгүдө болсо болот:

Кавказда авар деген улут бар. Ошол улутту бүтүн дүйнө жүзүнө тааныткан белгилүү авар акыны Расул Гамзатов деген болгон. Ал өзүнүн «Менин Дагстаным» деген автобиографиялык китебинде өзүнүн эли-жерин, атасы Гамзаттын ишмердүүлүгү, туулган айылы Цаданын кооздугу, өзү билим алган мектеп жөнүндө абдан сонун баяндап жазган. Расулдун атасы арабча билген билимдүү акын болгон.

Анын туулган жерге болгон сүйүүсүн мына бул саптардан билсек болот: «Мен дүйнөнүн көп эле жерин араладым. Ошол алыс сапардан кайтканда, жүрөгүм алап-желеп болуп, тууган айылым Цадага шашам...». Ал эми атасы тууралуу мындайча эскерген: «Менин көз алдыма анын колуна китеп алып отурганы элестейт. Ал китепти ар убак мына азыр учуп кетчү чымчыктай, аяр кармаар эле. Үйгө киши-кара келишин жакшы көргөн, ал китеп окуп отурганда бирөө кирип келип, жолтоо болгондо, намазы бузулгандан бетер жаман болоор эле...

Түшкү тамактан кийин биздин саклянын үстүндө айылдык кишилер чогулган учур көп болоор эле. Атам аларга таң каларлык повесттерден, аңгемелерден, ырлардан окуп берчү. ...Атам өзү айылдарды кыдырып, элди сабаттуу болууга үндөп жүрдү: «Дагстан – биздин улуу өлкөнүн бир бөлүгү. Бул өлкөнү билүү парз, бүткүл адамзатты билүү, анын турмуш китебин окуй билүү, кандайча жазаарын талдай билүү парз», - деп айтты ал. «Жаңы жол», «Жаңы жарык», «Жаңы адамдар» - ал кездеги ураандарына ушундай болчу. Атам уулдарын мезгилдин ошол чакырыгын беттетип, багыттады. Жаңы заман шыр эле даңгыр жолго түшүп, жүрүп кетпеди. Анын жолуна таш ыргыткандар көп болду. Алгачкы мектептердин терезелери далай жолу талкаланды. Билимдин, агартуунун душмандары айтышты: «Дүйнө эмне болуп баратат, чабан китеп кармап, тегирменчи сабак окуйт деген эмне? А койду ким кайтарып, унду ким салат?» деген атасы жөнүндөгү бир нече кызыктуу окуяларды жазган.

Расул Гамзатов тил тууралуу мындай дейт:

«Тилдин баркына жетпей жатып, бир нерсе жазам деген киши сүзгөндү билбей туруп дайрага секирген акмакка тете», «Мага ар түрдүү элдердин тили көктөгү жылдыз катары туюлат.

...Мен өз жылдызымды – авар тилин боор этим менен тең көрөм».

«Жан биргем, авар тили! Сен менин байлыгымсың, бүгүндөн эртеңкиге алып бараткан кенчимсиң, жан дүйнөмө сыркоо койбос дарысың. ...Менин жүрөгүмдө далай ыр, жан-табиятымда жаңырган үн бар. Ал үн сенсиң, жан биргем авар тили. Сен мени баладай колуман жетелеп, айылыман чоң дүйнөгө, адамдарга алып чыктың, эми мен аларга өз журтуп жөнүндө баян кылып отурам...

Мына ушундай кызыктуу маалыматтар окуучулардын дүйнөнү таанып-билүүсү, кабылдоосу өнүгүп-өөрчүйт; үчүнчүдөн, «генералга карап солдат түздөнөт» дегендей окуучулар алган маалыматтары менен билимдерин өз жашоо-турмушунда колдоно билүүнү өздөштүрүшөт.

Кыргызстандагы билим берүү боюнча иштеп чыккан интеграцияланган сабактардын өркүндөтүүчү мүмкүнчүлүктөрүн үчкө бөлүнөт:

-интеграцияланган сабактар дидактиканын маанилүү принциптеринин бири болгон окуутунун системалуулук принцибин ишке ашырууга өбөлгө түзөт;

-окуучулардын ой жүгүртүүсүнө шарт түзүп, логикалуулугун, системалуулугун, сынчылдыгын өнүктүрөт;

-окуучулардын дүйнө таанымынын системалуу калыптанышына, инсандын өнүгүшүнө шарт түзөт [53, 296-б]. Берилген бул маалыматтарды конкреттүү мисалдын негизинде түшүндүрүүгө аракет кыلالы.

«Өр талашкан кара жолдо эски араба айдаган кары киши келет. Араба тарткан кула жорго Гүлсары да картаң ат, абдан эле картаң ат...

Чоң сайдын таманынан тиги кырга чыккычакты итапкан өр. Кышында өтсөң, жолдун эки тарабы дагы ээн, адырдан бороон улуп, кар тозоңу уруп турат, жайында өтсөң, леп эткен жел жортпой үп болуп, дымыктырып курутат» (Ч. Айтматов).

Адамга таасир этүүгө көркөм каражаттарынын жардамы менен маалыматка образдуулукту, экспрессивдүүлүктү, эмоционалдуулукту берүү

аркылуу жетишери белгиленет. Мында адабияттын объектисине тиешелүү болгон маалыматтар колдонулат.

Текст мугалим тарабынан көркөм окулат. Текстти эки-үч окуучу да үн чыгарып класста көркөм окушат. Көркөм окуудагы окуучунун ийгилиги, мүчүлүштүктөрү мугалим тарабынан белгиленет. Кимдин, кайсы чыгармасынан алынганы такталат. Андан соң бул чакан тексттеги окуучулар түшүнбөгөн сөздөр такталат. Тактоо, аныктоо бүт класстын активдүү катышуусу менен иштелет. Практика көрсөткөндөй, көпчүлүк окуучулар “өр”, “таманында”, “кар тозоңу”, “үп”, “дымыктырып” деген сөздөрдүн маанилерин толук биле беришпейт. Мугалимдин жардамы менен сүйлөмдөр түзүлөт. Ал сабакта окулуп, талданат.

Ч. Айтматовдун «Гүлсарат» повестине адабий жана тилдик талдоолорду жүргүзүп көрөлү. Повесттин мазмуну кыскача айтылып, жыйынтыктар чыгарылган соң, төмөнкү суроолор берилип, жооптор алынат.

Суроо: “Өр талашкан кара жол” символикалык мааниге ээ. Бул аркылуу жазуучу эмнени берген?

Жооп: Адам турмушу, анын басып өткөн жолу. Өр - тик жогору кеткен жол. Тексттин өзөгүндө философиялык ойду да тапса болот. Алсак, адам баласынын жашоосунда ат менен анын кожоюну баскан катаал жолдордо басып, татаал жашоодо жашап, өмүр кечирүүсү толук мүмкүн. Повесттин автору, улутубуздун залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов: «Адамга эң кыйыны – күн сайын адам болуу» деп таамай айткан сөзү бар.

Суроо: Кары киши чыгарманын аягында эмне болду?

Жооп: Аты өлүп, ээн талаада, атынын жүгөнүн ийнине салып, жөө, жалгыз калды. Чыгарманын башкы каарманы Танабай менен Гүлсарынын ортосундагы – бирөө адам, экинчиси – жаныбар болсо да, жаны бирге мамилени, алаканы билдирип, акырында бири-бирине арка желөк болуу менен бирге, убакыттын зуулдап өтүшү менен «өмүрлөрүнүн күзү менен

кышы» келгенин – карылык менен байланыштырган өтө аянычтуу картинаны көрүп жатабыз.

Суроо: Эмне үчүн “Картаң ат, абыдан эле картаң ат” деп берилген. Ал картаң ат эмне болду?

Жооп: Ат өтө картаң ат болгондуктан араба сүйрөп келе жатып, жолдо өлүп калды. Таяктын эки учу бар, бири – башы, экинчиси – аягы деген сыяктуу, адам болобу, жаныбар болобу – алардын акыркы аялдамасы өлүм менен бүтөөрү жашоонун жаңылбаган мыйзамы экенин эске салат.

Суроо: “Эски араба”, “кары киши”, “картаң ат” кандай символдук маанини билдирет?

Жооп: “Эски араба” – эскирип колдонуудан чыгып бара жаткан “буюм” шайман. Алар кийин колдонулбай калды. “Кара киши” – өмүрү өтүп картайып бара жаткан адам. “Картаң ат” – акыры жолдо өлүп калды. Жан бар жерде – каза бар. Кандай бышык буюм болбосун, ал эскирип, көөнөрөт, акыры жарактан чыгып, өз миссиясын бүтүрөт. Бул да жашоонун жазылбаган мыйзамы.

Мына ушинтип жогорудагыдай талдоо менен коштолгон кыргыз тили менен кыргыз адабияты сабактарынын интеграцияланып өтүлүшү сөзсүз түрдө натыйжалуу сабакты уюштура алат жана мугалим менен окуучулардын арасында кызыгуу менен жылуу мамиле түзүлүп, кайтарым байланыш жүз пайызды түзөт деген пикирдебиз. Жогоруда биз окуянын кайгылуу бүтүшүн талдадык. Повесттин сюжетинен Гүлсарынын болуп-толуп турган убагын да кездештиребиз. Адабий чыгармалардагы каармандардын портреттик сүрөттөлүшүн таап, мисал келтирүү; Жан-жаныбарларды сүрөттөө (көркөм чыгармалардан) деген атайын тема окутуу сунушталган. Демек, ушул темага мисал катары Гүлсараттын жаш кезиндеги сүрөттөөсүнө көңүл буралы:

*“Арылдаган шамал менен жан кашайткан ызалыктан көзү караңгылап,
кара жол зымырылып бут алдына жоголуп, асмандагы күн оттуу шар болуп
көктөн ылдый каршы дөңгөлөнүп клаткансыйт...”*

*“Ошондо тайпаң белге атып чыгып, толкундун жалына каргыгандай
болду да, көз ирмемге асман-жердин ортосунда каалгып илинип калгансыды.
Көөдөнүн күч жарып, көзүнөн от жанып, Гүлсары белден ылдый апай бетте
жылдыз болуп агып учту”*

*“Гүлсары кулан өөк таңды көздөй, балбылдап турган чолпон жылдызды
көздөй зуулдап барат”*

Кандай мыкты сүрөттөө. Чынында эле, жазуучу Ч.Айтматов кандайдыр бир окуяны, предметти сүрөттөөдө алдына эч кимди салбаган мыкты сүрөткер. Гүлсарат повестинде аттын табийгый стихиясы чуркоо болгондуктан, аттын жүрүшүн, турпаты менен сымбатын, аттын чуркашын – асманга, айга, күнгө, жылдызга теңеп укмуш сүрөттөгөн. Окуучулардын эсинде бул сүрөттөөлөр бир топ убакытка элестүү эсте сакталып калат. Тексттер аркылуу үйрөтүүчү жана текшерүүчү жазуу жумуштарын аткарышат.

Кыргыз тили менен тарых предметинин интеграцияланган сабагы үчүн берилген текст дүйнөнү кабылдап, өз элин, өлкөсүн, өзүн-өзү таануунун, ой жүгүртүүнүн булагы болуп саналат.

Мына ушул жагынан алып караганда, көркөм стилде жазылган тарыхый маалымат окуучуларды – өз элинин тарыхын, үрп-адатын, каада-салтын билип, аларга талдоо жүргүзүп, аларга карата оюн эркин билдирип, жашоосундагы түрдүү кырдаалдарда өздөрүн татыктуу алып жүрүүгө, ар кандай маселелерде интеграцияланган сабакты уюштурууда мугалим сабактын максатын так аныктап, анан кийин сабакка план жазып, ал календардык пландагы темага байланыштуу тексттерди ылайыктап издеп, көрсөтмө куралдарды даярдап, зарылдыгына жараша түрдүү ыкмаларды колдонуу менен сабакка даярдануусу талап кылынат.

3.6. Кыргыз тилин натыйжалуу окутуунун жана аны жүзөгө ашыруунун технологиялары

Окутууда колдонулуучу актуалдуу технологиялар арбын.

Окуучу заманбап технологиялардын мүмкүнчүлүгүнөн пайдалануучу, маалыматтык маданиятка ээ инсандык сапаттарды өнүктүрүүнү камсыздайт. «Келечектеги мугалим коомдо активдүү аракеттенип жашоого, жаңы маалыматтык технологиялардын баардык мүмкүнчүлүктөрүн маданияттуу колдонууга даяр, жаңы муундагы педагог, конкреттүү дисциплинанын максаттарына жана мазмунуна дал келген жаңы маалыматтык технологиялардын каражаттарын тандап алууну билиши зарыл» [138]. Окутуу процессине жайылтуу, окутуунун натыйжалуулугун жана педагогдун профессионалдык-кесиптик аброюн жогорулатуу, кесиптик компетенттүүлүгүн арттыруу.

Долбоорлук технология – педагогика илиминде 21-кылымдын башында пайда болуп, окуу процессинде кеңири колдонула баштаган. Долбоорлук технология окуучуга шык, мотивация берип, окуу ишиндеги маселелерди, проблемаларды чечүүгө багытталган ыкма болуп саналат. Мугалим окуучуларга маалыматтын булагын айтып, багыттайт. Ал эми окуучулар өз алдынча изденип, тапшырманы аткарууда маалымат булактарына таянып билимин тереңдетип, тапшырмага ылайык маселенин үстүндө күч жумшашат. Окуучу билим алууга өзү активдүү катышат. Долбоорлук технология – бул окуучулардан талап кылынган көйгөйлүү маселелерди чечүү үчүн практикалык чыгармачыл тапшырмалардын аткарылышы. Долбоорлоо маданиятына ээ болуу менен окуучу чыгармачыл ойлоонууга, анализ жасоого үйрөнөт.

Окуучу жашоосунун кайсы бир этаптарында балалык позицияда болуу менен коомго аралашып, дүйнө таанымын кеңейтип, турмуштук тажрыйбаны аңдап-билип, жүрүм-турумун өз алдынча башкарууга үйрөнөт жана өзүн чөйрөгө карата калыптандырат. Демек, ушул саналып өткөндөрдүн бардыгы оюн менен коштолуп, ой-жүгүртүүсү улам бир этапка көтөрүлүп жүрүп

отураары мыйзам ченемдүү көрүнүш. Андыктан, оюн аркылуу берилген билимдин сапатынын жогору болушуна эч кандай шек болбоо керек. Учурда окутуу процесси *физикалык, интеллектуалдык, эмгектик, социалдык, психологиялык* деп аталган педагогикалык оюндар аркылуу коштолуп жаткандыгын практикада байкап жүрөбүз. Буларды билим берүү министрликтери да бир канча ирет мониторинг кылып, алардын жакшы натыйжалары тууралуу айтып, аны республикабыздын бардык региондорундагы билим берүү мекемелерине таратууга карата иш-чараларды көрүп келишет. Ошондой эле, «ойноо техникасы», «предмети», «ойнолуучу чөйрө» деген үчилтиктин негизинде, оюндардын мүнөзү боюнча *окутуучу, тренингдик, жалпылоочу, таанып билүүчүлүк, чыгармачыл, өнүктүрүүчү* деп аталган классификациясы да практикаланып келет. Окутуунун мындай формасын пайдаланууда окуучулардын билимин текшерүүдө алар психологиялык жактан эркин, туура эмес жооп берем деген коркунуч жок. Мындай технологиялардын колдонулушу: таанып билүү ишмердигине стимул берилет.

Сабак учурунда окуучуларды эркин баарлашууга көнүктүрүү.

Бул айтылгандарга А.Л.Крупенин жана И.М.Крохина тарабынан жазылган «Натыйжалуу мугалим. Педагог үчүн практикалык психология» аталыштагы китеби негиз боло алды. Мындагы маанилүү этаптардын бири – маселенин тиешелүүлүгү көз карашынан алганда окуучулардын жүрүм-турумуна жасалган анализ [47, 480 б.].

Окуучулардын баары эле биз негативдик деп атаган сезимдерди баймабай башынан кечирип турат. Бардардын баары эле мезгил мезгили менен өздөрүнө маселе жараткан аракеттерди жасайт. Мугалим эгер балдардын көйгөйлөрүн «менчиктөөдөн» баш тартса, окуучуларга чоң жардам берген болот. Балдарга тиешелүү болгон айрым бир типтүү көйгөйлөрдү мисал келтирели:

... достору жок.

... сулуу эмесмин деп ойлойт.

- ... өзүнүн ата-энесин жек көрөт жана алардан коркот.
- ... жогорку класстын окуучуларынан коркот.
- ... классташтарынын жүрүм-туруму жакпайт.
- ... анын кетирген катасы үчүн шылдыңдайт деп коркот.
- ... өзүн акылсыздын деп ойлойт.
- ... үй тапшырмасын аткарууга жетишпей жатат.

Кээде окуучулар өз көйгөйлөрү тууралуу мугалимге суроо берүү менен, ага түздөн-түз жооп күтпөй – код менен билдиришет. Мугалим окуучуга өзүнүн кесипкөйлүгү аркылуу өз предмети менен башка маселелерди салыштырууда сөзсүз турда туура пикир жаралаары тууралуу мисалдар менен түшүндүрүп берүүсү керек. Сабак учурунда окуучулардын көйгөйүнө көңүл бурбастан, аларга турмуштук түшүнүктөр менен мотивация берип, туура ой жүгүртүүгө шыртындыруусу шарт.

«Мугалимдер күн сайын сабакта колдонгон дээрлик бардык сабактарда маалыматтык технологияларды колдонуунун төмөнкүдөй максаттарын белгилей кетүү керек:

- предметти жана тилди үйрөнүүгө болгон мотивацияны жогорулатуу;
- сүйлөө компетенттүүлүгүн өнүктүрүү;
- билимдин көлөмүн көбөйтүү;
- изилденип жаткан өлкөнүн социалдык-маданий спецификасы жөнүндө билим чөйрөсүн кеңейтүү;
- жөндөмүн жана өз алдынча тилге даярдыгын өнүктүрүү» [111, 180-б.].

Мугалимдин типтүү көйгөйлөрү: Окуучулар сабакта катуу урушуп, мушташат. Окуучулар «катуу» кечигип келишет. Окуучулар темадан тышкары суроолору менен түшүндүрүп жаткан сабакты бөлөт. Окуучулар классты булгайт. Окуучулар партаны чийгилейт, плейерлерди угушат жана сабакка көңүл бурбай телефонго алагды болушат.

Мугалимдин рахаттануу менен сабак өтүүсү окуучулардын жүрүм-турумун өзгөртө алат.

10-11-класстын окуучулары салыштырмалуу чоң адамдар, алар өзүнө карата өнөктөш катары жасалган мамилени жакшы түшүнөт жана баалай алат. Андыктан, алардын жүрүм-турумун жакшы жакка өзгөртүү үчүн өзүнө ишенген педагогдун жылуу маанайда баарлашуу ыкмасы натыйжалуу [111, 346-357-бб.].

Биринчи бөлүк – фактыларды гана сүрөттөө:

Түшүндүрүп жатканда менин оюмду бөлүштү кылса...

Экинчи бөлүк – мугалим үчүн конкреттүү кабыл алынгыс натыйжаны көрсөтүү:

... мен жаңылып, адашып калышым мүмкүн...

Үчүнчү бөлүк – окуучуларга экинчи бөлүктө айтылган натыйжадан келип чыккан өз эмоцияларыңды билдирүү:

... менин түшүндүргөндөрүм түшүнүксүз болуп калышынан корком.

Кенже класстын окуучулары үчүн жолго коюлбаган жүрүм-турумду жөнгө салуунун башка ыкмасы мүнөздүү. Америкалык психолог Х. Джайнотт муну «кийлигишүү» деп атаган [27, 94 б.]. Жазылган эмгектеринде Джайнотт жеткиликтүү формада тарбия берүүнүн:

- балдар менен кантип сүйлөшүү керек?

- кантип макташ керек? эмне үчүн аларды урушса болот? тартипке кантип үйрөтүү керек? деген сыяктуу негизги суроолоруна жооп берет.

1) Мугалим окуучуда «ыңгайсыз» каалоолору (сабакта сүйлөшөөт, мушташып кетет) болорун танбайт.

2) Мугалим аракеттерге ачык эле тыюу салат. Мындай тыюу салуулар жакка таандыкталбашы керек: «Ашыкча сүйлөшүүлөрдү токтотобуз!» (бирок «Сүйлөшкөндү токтот!» эмес).

Ошону менен бирге эле, тең салмактуулукту катуу кармануу керек – жылуу мамиле макулдук катары, ал эми кырдаалды кабылдабоочулук – жеке жек көрүү катары каралбашы керек. «Кийлигишүүнү» пайдалануу кенже жана орто класстарда, мисалы, 8, 9 жашта натыйжалуу. Эң жакшысы – өзүңүздү «жок» деген бөлүкчөнү колдонуу менен тыюу салууну колдонуудан баш

тартууга үйрөтүңүз. Көмүскө туюмда «жок» деген сөз жана «чуулдаба» деген командалар кабыл алынбастан, ага тескерисинче, «чуулда» болуп кабылданышы мүмкүн. Бул жерде көңүл алуу менен кызматташууну ажырата билүү абдан маанилүү.

Мугалимдин класс менен натыйжасыз мамилелеринин себеби, көбүнчө мугалим менен окуучунун милдеттерин туура эмес бөлүштүрүү болушу мүмкүн. Танаписте же сабак башталганга чейин үй тапшырмаларын жабылып көчүрүү – биздин мектептерибиздеги өнөкөт көйгөйлөрдүн бири. ...Окуучулар үй тапшырмалардын көчүргөнүнүн бир себеби – мугалимдер бул иштерди формалдуу түрдө баалайт. Окуучулар менен алдын ала байма-бай баарлашуудан өтүп, анан кийин өз ишмердүүлүгүн түшүнүүгө аракеттер жасала баштайт. Мындан тышкары, тогузунчу, онунчу класстын окуучулары менен иш алып баруу ыкмаларынын бири-биринен айырмаланып турарын түшүнөт. Ошондой эле, класста «кыйын балдар» бар экендиги аныкталат жана жеке сапаттары, окуянын өнүгүшүндөгү жана ал окуянын чечилишиндеги түйүндүү жагдайлар, ал жагдайлардын жаралышы, себептери, натыйжалары тууралуу туура баа берип, багыт берүү жана уюштуруу, жүзөгө ашыруу – мугалимдин негизги иш-аракеттеринен болуп саналат» [89, 33-б.].

Заманбап сабакты уюштуруу, демек, окуучулардан мугалимдин айткандарын кунт коюп угуу деген калыптанып калган, катуу салттуу тартиптен баш тартуу, окуучуларга эркин чыгармачыл ишмердүүлүккө жол берүү. Башкача айтканда, инсанды өнүктүрүүгө багытталган.

Сабактын натыйжалуулугуна жетишүүнүн төмөнкүдөй *критерийлерин* бөлүп кароого болот: *окуучу сабакта өз оюн ачык айтат; тигил же бул билим берүү ишмердүүлүгүн өз алдынча аныктай алат; окуучу учурдагы окуу ишмердүүлүк процессин уюштурууга катышат, анын субъектиси боло алат; билим берүү мейкиндигинде маанилүү кесиптик жагдайларды моделдей алат, аларды чечүүнүн жолун издейт;*

Сабактын натыйжалуулугу сабактын убактысын максималдуу продуктивдүү пайдалануу.

Сабактын натыйжалуулугу окуу процессинин бардык катышуучуларынын активдүү катышуусу менен шартталат. Башкача айтканда, мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнүн болуусу, сабактын натыйжалуулугуна жетишүүдө окуучулардын максат багыттуу ишмердүүлүгүсүз толук кандуу боло албайт. Андыктан, окуучулардан төмөнкүлөр талап кылынат: сабакка активдүү катышуусу, чыгармачыл менен мамиле жасоо, жекече ишмердүүлүгү, сабакта жагымдуу эмоционалдык маанайдын болуусу ж.б. Бул сабакты уюштурууда мугалимдин чеберчилигинен жана кесипкөйлүгүнөн (сабакты тиешелүү денгээлде уюштура билүүсү ж.б.).

Окуучулардын ишмердүүлүгүнүн төмөнкүдөй критерийлери:

3.2-таблица. – Окуучулардын ишмердүүлүгүнүн критерийлери.

Критерийлер	Көрсөткүчтөр
Сабактагы окуу-таанып билүүчүлүк маанай	Окуучулар сабакта ишмердүүлүктүн ар кыл түрлөрү менен алектенет, окуу процессине активдүүлүк менен катышат, кызыгуусу күч
Окуу-өз алдынчалуу ишмердүүлүк	Окуучулар тапшырмаларды аткарууда активдүүлүктү көрсөтүшөт; өз алдынчалуулук менен аракеттенишет
Окуу маалыматы менен иш алып баруу	Окуучулар маалыматтын ар кандай булактары менен иштейт, мугалим сунуштаган тапшырмаларды түшүнөт жана аткарышат, суроолорго толук кандуу жооп бере алат
Мугалим менен окуучунун бири-бирине түшүнүү менен мамиле кылуусу жана аракеттенүүсү	Окуучулар мугалимди түшүнөт, эмне кылышты билет, өз алдынча натыйжалуу аракеттенет

Кыргыз тилин орто мектепте окутууда жогоруда айтылгандарды эске алуу менен бүгүнкү күндө сабактын салттуу жана жаңы методдорун айкалыштыруу менен сабактын моделин түзүү зарыл.

3.3-таблица. – Кыргыз тилин окутууда салттуу жана жаңы методдорду айкалыштыруу.

Сабакка коюлуучу талаптар	Кыргыз тили предмети боюнча	Салттуу сабак	Жаңы методго негизделүү
Сабактын темасын айтуу	Зат атооч. Зат атоочтун грамматикалык категориялары	Мугалим сабактын темасын айтып берет	Окуучулар өз алдынча түзөт
Пландаштыруу	Зат атоочтун аныктамасы	Мугалим зат атоочтун эрежесин, эмне тапшырма аткаруу керектигин айтып берет	Окуучулар эмнелерди билүү керектигин өздөрү пландаштырат
Текшерүү	Көнүгүү менен иштөө	Мугалим тапшырмалардын аткарылышын көзөмөлдөөнү пассивдүү жүргүзөт	Тапшырманын аткарылышын өз алдынча көзөмөлдөйт
Каталарды оңдоо	Көнүгүү аткарууда, зат атоочтун аныктамасын айтып берүүдө	Мугалим тапшырманын аткарылышынын соңунда каталарды оңдойт	Окуучулар каталардын негизинде сабакты түшүнүүдөгү кыйынчылыктарды аныктоо менен өз каталарын табат
Тапшырманын аткарылышын баалоо	Көнүгүүлөр толук аткарылды	Мугалим баалоону окуучуларга сунуштайт	Окуучулар тапшырманын аткарылышына өз алдынча баа беришет жана классташтарынын ишин баалайт
Сабактын жыйынтыгы	Материалды бышыктоо	Мугалим өтүлгөн теманы бышыктайт	Окуучу сабактын жүрүшүндө түшүнгөнүн жана кандай кыйынчылыктарга туш болгонун, аларды оңдоодогу иш аракеттери

			тууралуу айтып берет
Үйгө тапшырма берүү	Зат атоочтун жөндөмө категориясы	Мугалим өтүлгөн тема боюнча материалды бышыктоо үчүн үйгө берилүүчү тапшырманы сунуштайт	Окуучу мугалим сунуштаган тапшырмалардын арасынан тандап алат, же өз алдынча тапшырма аткарып келүүнү билдирет

Сабакта замандын талабына жараша технологияларды колдонуу менен мурунку буга чейин колдонулуп келген салтуу сабакты айкалыштырып өтүү, ошондой эле теория менен практиканы айкалыштыруу – учурдун талабы экендигине көз жеткирип, ал жогорку даярдыкта болуусу шарт деген жыйынтыкка келсек болот. Бул демек, сабактын максатын жана милдеттерин аныктоого, уюштуруу методдоруна, колдонуучу каражаттарды тандоого карата жаңыча көз караштын зарылдыгын көрсөтүп турат.

Окутуунун натыйжалуу методикасы, билимдердин жакшы өздөштүрүлүшүнө алып келет, бирок бүтүн бир система катары сабактын натыйжалуулугу билимди өздөштүрүү менен эле чектелбейт. Кандай гана сабак болбосун, ал *окутуучу, тарбиялоочу* жана *өнүктүрүүчү* функцияларды аткарууга тийиш.

ҮЧҮНЧҮ БАП БОЮНЧА ТЫЯНАК

«Азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары» деп аталган үчүнчү бапта алты параграф ачылган. Биринчи параграф «Кыргыз тили сабагында натыйжалуулукка жетишүүнүн каражаттары жана технологиялары» (3.1.) деп аталат. Окуу китептеринде грамматикалык маалыматтардын берилиши талкууга алынды. Жандуу, кызыктуу, көрсөтмөлүү сабак өтүүдө жаңы технологиялык жабдуулардын тийгизген таасири жөнүндө айтылды. Натыйжалуу сабак, ал сабактын дидактикалык белгилери, критерийлери, деңгээлдери болуп саналат. «Сабактын стратегиясын аныктап алуу – кыргыз тили сабагынын

натыйжалуулугун арттыруунун дидактикалык шарты” (3.2.) деп аталган параграфында тилчи окумуштуулардын илимий эмгектери талкууга алынып, алардагы сабактын натыйжалуулугунун дидактикалык шарттарынын берилиши тууралуу айтылды. Кыргыз тили сабагынын стратегиясын аныктап, ишке ашырууга аракет кылууда окутуунун инсанга багытталган билим берүүнүн жаңы, жигердүү, перспективдүү үлгүлөрү, мисалдары жөнүндө сөз болот. Сабактын пассивдүү, активдүү жана интерактивдүү стратегиялары тууралуу айтылды. Үчүнчү параграф “Билим берүүнүн жаңы парадигмаларын кыргыз тили сабагында колдонуу маселеси” (3.3.) деп аталат. Бул жерде окутуу процессин алып баруудагы мугалимдин башкы милдети (вазыйпа) тууралуу айтылат. Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун негизги методикалык талабы, ал талаптар аркылуу кыргыз тили сабагын уюштуруу жана өткөрүү эмнелерге негизделиши зарыл экендигине жооптор берилди. Салттуу сабак менен инсанга багыттап уюштурулган сабакты салыштырдык.

Төртүнчү параграф “Кыргыз тили сабагында окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун мазмуну” (3.4.) деп аталып, мында кыргыз тили сабагын татыктуу уюштуруу тууралуу, окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандырууга болгон педагогикалык иш-аракеттер, алардын таасири тууралуу кенен айттык. Орто мектеп окуучуларынын билим алуу процессин аныктап, андагы иш-аракеттердин белгилүү ырааттуулукта жана максаттуу жүргүзүлүшү этаптар аркылуу чечилиши сабактын натыйжалуулугун арттыруунун шарты катары” деген бешинчи параграфта (3.5.) интеграция термини аныкталып, бириктирилген (интеграция) сабактардын натыйжасы катары окуучунун окуп жаткан башка предметтерди өздөштүрүүдөн алган баалуулуктардын эске алуу, интеграциялоонун деңгээлдери тууралуу айтуу. Ал эми алтынчы параграф “Кыргыз тилин натыйжалуу окутуунун модели жана аны жүзөгө ашыруунун технологиялары” (3.6.) деп аталып, бүгүнкү күндө окутуу процессинде колдонулуп жаткан

заманбап технологиялар, аларды колдонуудагы билим берүүгө жаңы түр же жаңы түс (модернизация) берүү жөнүндө айттылды.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Диссертациялык ишибизде төмөнкүдөй милдеттер аткарылды: 1.Темага байланыштуу адабияттарды окуп-үйрөнүү менен кыргыз тили сабагынын практикадагы азыркы абалын аныктоо боюнча төмөнкүдөй корутундуга келдик. Азыркы учурда өтүлүп жаткан кыргыз тили сабактарында окутууга салттуу мамиле кылуу, сабактын этаптары эч бир өзгөрүүсүз кайсы класста, кайсы тема өтүлбөсүн бирдей жүргүзүлөт. Бул окуучулардын сабакка болгон кызыгууларын жогорулатууга кызмат кыла албайт. Кээ бир учурларда сабакта колдонулган ыкмалар методикалык эмгектерде кандай берилсе, дал ошондой кылып тууроодон улам жакшы натыйжаларды бербей калат. 2.Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы талаптарды аныктоо жана аларды ишке ашыруунун ык-жолдорун иштеп чыгуу. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы талаптарды, негизинен, төрткө бөлүп карадык. Алар: таанып-билүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк, тарбиялык жана билим-берүүчүлүк.

3. Билим берүүнүн жаңы парадигмаларын сабакта колдонууну, окутуунун натыйжалуулугун өркүндөтүү жана окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн жакшыртуу. негизги методикалык шарттары катары сабактын стратегиясын аныктап алуу жана интеграциялык окутууну көрсөтүлдү.

4. Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттер аркылуу изилдөөдөн алынган жыйынтыктар көтсөтүлдү. Иштелип чыккан методикалык сунуштардын негизинде сыноодон өткөрүлдү.

ПРАКТИКАЛЫК-ИЛИМИЙ СУНУШТАР

Илимий-изилдөөнүн жыйынтыктарынан, корутундудан улам, төмөнкүдөй практикалык сунуштар иштелип чыкты.

– республиканын жалпы билим берүүчү мектептеринин кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун теориялык маселелеринин жана аны окутуунун методикасынын лингвистикалык, педагогикалык жана методикалык илимдерге негизделип, изилдөөгө алынып, бул багыттагы аткарылуучу жаңы идеялардын жана методикалык багыттарынын компетенттүүлүктөрү бүгүнкү күндүн негизги талабы экендигин толук аңдап-билүүбүз зарыл.

– мектептин окуу программалары, окуу китептери кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган практикалык талаптар менен толукталышы зарыл.

– азыркы учурдагы жаңы көз караштардын, жаңы идеялардын, инновациялык процессинин негизинде орто мектептеги кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатууга арналган көнүгүүлөр системасын жана атайын үлгү сабактарды топтомун иштеп чыгуу керек.

– өтүлүүчү жалпы темаларды сабактын натыйжалуулугун арттыруудагы дидактикалык шарттарга негиздеп, окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өнүктүрүүнү колго алуу керек.

– кыргыз тили сабагынын натыйжалуу болушун жогорулатуунун методикалык шарттарын жетекчиликке алуу аркылуу “сбактын мыкты үлгү-моделин” иштеп чыгып, мугалимдерге жайылтып, практикага киргизүүнү сунуш кылабыз.

– Республикабыздын орто билим берген мектептеринде кыргыз тили сабагынын мугалимдеринин тилди окутууда натыйжалуу сабак өткөрүүгө болгон ой-пикирлерин угуу максатында атайын семинар-тренингдерди уюштуруп турууну сунуштайбыз.

ПАЙДАЛАНГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

Расмий документтер:

1. Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамы. 2023-ж. 11-август, № 179. –<https://cbd.minjust.gov.kg/112665/edition/1273902/kg> (кайрылуу датасы: 10.05.24)
2. Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы. – Бишкек, 2014. – 40 б.
3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили боюнча расмий документтердин жыйнагы. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2014. – 216 б.
4. Кыргыз тили боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. – Бишкек: Педагогика, 1996.
5. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мекемелеринде кыргыз тилин эне тили катары окутуунун концепциясы. – Б. 2021. – <https://edu.gov.kg/organizations/19/pages/255/>

Илимий макалалар жана монографиялар:

6. Абдулдаев Э. Кыргыз тили [Текст] / Э. Абдулдаев, С. Давлетов, А. Иманов, А. Турсунов. – Фрунзе: Мектеп, 1986. – 349 б.
7. Акунова А. «Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуунун методикасы» дисциплинасынын окуу-методикалык комплекси [Текст] / А. Акунова, К. Сартбаев, А. Мураталиева 1-бөлүм. – Бишкек, 2013.
8. Акунова А. «Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуунун методикасы» дисциплинасынын окуу-методикалык комплекси. 2-бөлүм [Текст] / А. Акунова, К. Сартбаев, А. Мураталиева. – Бишкек, 2013.
9. Алымов Б., Муратов А. Кыргыз адабияты: Орто мектептин 7-кл. үчүн хрестоматия окуу китеби. – 2-бас. – Бишкек: «Билим-компьютер», 2007. – 400б.
10. Алимбеков А. Орто мектепте окутуунун методдору [Текст] / А. Алимбеков. – Бишкек, 2019. – 140 б.

- 11.Алымова А. Т. Кыргыз тилинин практикалык курсу боюнча методикалык колдонмо (кыргыз классын бүтүргөн топтор үчүн) [Текст] / А. Т. Алымова, К. Назарбекова ж.б. – Бишкек, 2017. – 128 б.
- 12.Ахматов Т. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика [Текст] / Т. Ахматов, Ж. Мукамбаев – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 176 б.
- 13.Байгазиев С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: Алтын тамга, 2012. – 475 б.
- 14.Башталгыч класстардын программалары. – Бишкек: Мектеп 2000. – 63 б.
- 15.Башталгыч мектептин программалары. – Ф.: Кыргызмамбас. 1940. –87б.
- 16.Бекбоев Б.И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдар өткөрүүнүн технологиясы. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 192 б.
- 17.Бекбоев И. Б. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. Жалпы билим берүүчү мектептердин мугалимдери жана жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн [Текст] / И. Бекбоев, Алимбеков. – Бишкек, Бийиктик, 2011. – 192 б.
- 18.Бекбоев И. Б. Сабактын оптималдуу вариантын даярдап өткөрүүнүн методикасы [Текст] / И. Б. Бекбоев, А. И. Тимофеев. – Ф.: Мектеп, 1988.
- 19.Бекбоев И. Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И. Б. Бекбоев. – Бишкек: Педагогика, 2003. – 230 б.
- 20.Бекбоев И. Б. Инсанга багыттап окутуу. – Б.: Педагогика 2011. – 235 б.
- 21.Бердибаев Э. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / Э. Бердибаев, Б. Рысбекова, К. Сартбаев – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 230 б.
- 22.Васильев Е. В., Канин Т. И., Жиренко О. Е. Открытые уроки по курсу «Русский язык»: 5-11 класс [Текст] / Е. В. Васильев, Т. И. Канин, О. Е. Жиренко. – М.: 2008. – 128 с.
- 23.Гальперин И.Р. К проблеме дифференциации стилей речи [Текст] / Гальперин И.Р. – М.: Педагогика, 1984

24. Голуб К. Б. Секреты стилистики [Текст] / Голуб К. Б., Розенталь Д.Э. – М.: Высшая школа, 1996.
25. Давлетов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] / Давлетов С., Кудайбергенов С. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 234 б.
26. Дейкина А. Д. Обучение и воспитание на уроках русского языка [Текст] / А. Д. Дейкина. – М.: Просвещение, 1990. – 176 с.
27. Джайнот Х.Д. Родители и дети. / Х.Д. Джайнот. Пер. с англ. – Москва: Знание, 1986. – 94 с.
28. Добаев К.Д. Новая школа – новое мышление. – Бишкек, 2024. – 256 с.
29. Дравс У. Организация урока (в вопросах и ответах). / Пер. с нем [Текст]: пособие для учителя / У. Дравс – М.: Просвещение, 1984. – 128 с.
30. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. 1-китеп [Текст] / Ж. Дүйшеев – Бишкек: Учкун, 2006.
31. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. 2-китеп [Текст] / Ж. Дүйшеев. – Бишкек: Учкун, 2006.
32. Жалилов А. Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү [Текст]: орто мектептердин V-XI класстарынын окуучулары үчүн кошумча окуу куралы / А. Жалилов. – Бишкек: Айбек фирмасы, 1995. – 116 б.
33. Жаманкулова К. 5-6- класстарда кыргыз тилдин окутуунун айрым маселелери [Текст] / К. Жаманкулова, В. Мусаева – Ф.: Мектеп, 1990.
34. Иманов А., Кайбылдаев А., Сапарбаев А., Усубалиев Б. Кыргыз тили 8-9. Синтаксис II бөлүк. VIII-IX класс үчүн окуу китеби. Кошумчаланып, толукталып экинчи басылышы. – Бишкек: «Мектеп», 2002. – 493 б.
35. Инновациялык педагогикалык терминдер жана түшүнүктөр сөздүгү. Авторлор: С.Иптаров, С.Турдубаев, Ж.Алимбеков ж.б.
36. Исаков Б. Дилбаянды кантип жакшы жазуу керек? [Текст] / 5-11 кл. үчүн кошумча окуу китеби / Б. Исаков. – Бишкек: Учкун, 2018. – 84 б.
37. Исаков Б. Канткенде шар, угумдуу жана жеткиликтүү сүйлөөгө болот? [Текст] / Б. Исаков. – Бишкек: Турар, 2016. – 200 б.
38. Исаков Б. Сабак алиппеси [Текст] / – Б.: Гүлчынар, 2021. – 458 б.

- 39.Исаков Б. Сабат санжырасы [Текст]: орто мектептин мугалимдери үчүн / Б. Исаков. – Бишкек: Мектеп, 1993. – 192 б.
- 40.Исаков Б. Санат сөз: Окуучунун китеп тепчесине [Текст]: 1 бөлүк / Б. Исаков. – Бишкек: Учкун, 2005. – 312 б.
- 41.Кавалерчик Т. Л. Как повысить эффективность урока в современной школе. // Школьные технологии, № 2. М., 2015. – Б.114
- 42.Кадыркулова М. Сын атоочту окутуунун айрым маселелери [Текст] / М. Кадыркулова. – Фрунзе: Мектеп. 1975. – 46 б.
- 43.Кайбылдаев А. 4-7-класстарда кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери [Текст] / А. Кайбылдаев. – Фрунзе: Мектеп, 1986. – 67 б.
- 44.Карандашов В. Н. Педагогическая психология [Текст]: хрестоматия / В. Н. Карандашов, Н. В. Носова и.т.д. – СПб: Питер, 2006. – 412 с.
- 45.Кодухов В.И. Введение в языкознание: учебник для студентов пед. институтов [Текст] / В.И.Кодухов. – М.: Просвещение, – 291с.
- 46.Кен Робинсон. Баланын жөндөмүн өнүктүргөн креативдүү мектептер [Текст] /. Кен Робинсон – Бишкек, 2018. – 336 б.
- 47.Крупенин А. Л. Крохина И.М. Эффективный учитель. Практическая психология для педагогов. – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1995. – С. 480. – С.216-229. URL: <https://moluch.ru/archive/27/3014/> (кайрылуу датасы: 31.05.2024).
- 48.Кудайбергенов С. Сын атооч, сан атооч жана буларды мектепте окутуу [Текст] / С. Кудайбергенов. – Фрунзе: 1960. 187 б.
- 49.Кыргыз тили жана адабияты сабактарын берүүнүн айрым маселелери. – Фрунзе: Кыргыз ил. изилд. пед. инст., 1958. – 185 б.
- 50.Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун маселелери. –Ф: Мектеп. 1978. – 78 б.
- 51.Кыргыз тилинин программасы. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11-класстары үчүн. – Б.: 2013. – 76 б.

52. Кыргыз-Түрк “Манас” университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул-ыкмалары: усулдук колдонмо. – Бишкек, 2006. – 280 б.
53. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности [Текст] / И. Я. Лернер. – М., 1980. – 57 б.
54. Мамбетакунов Э. Окутуу процессин технологиялаштыруу [Текст] Э. Мамбетакунов // Эл агартуу. – 2017. – № 3-4. – 15-20-бб.
55. Мамбетакунов Э. Окуучуга багытталган психодидактика [Текст] Э. Мамбетакунов // Эл агартуу. – 2016. – № 1-2. – 28-32-бб.
56. Мамбетакунов Э. Педагогиканын негиздери [Текст] / Э. Мамбетакунов. – Бишкек: Айат, 2008. – 304 б.
57. Маразыков Т. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы [Текст]: 2-китеп / Т. Маразыков. – Б.: Бийиктик, 2005.
58. Маразыкова З. Кыргыз тилинин дидактикалык материалдары [Текст] / З. Маразыкова – Фрунзе: Мектеп. 1989. – 252 б.
59. Махмутов М. И. Современный урок [Текст] / М.И. Махмутов. – М.: Педагогика, 1985. – 185 б.
60. Мокеев Ш. Д. Сабактарды проблемалуу окутуу [Текст] / Ш. Д. Мокеев, Д. А. Абдуллаева, А. М. Маметова // Эл агартуу. – 2013. – № 5-6. – 21-26-бб.
61. Мукамбетова А. С. Жалпы билим берүүчү мекемелерде кыргыз тилин окутууну инновациялоонун илимий-теориялык негиздери [Текст] / А. С. Мукамбетова. – Бишкек: Бийиктик, 2013. – 296 б.
62. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Турар, 2013. – 554 б.
63. Муратов А. Окутуунун жаңы технологиялары [Текст] / А. Муратов. К. Акматов. – Бишкек: 2020. – 300 б.
64. Муратов А., Акматов К. Бала тарбиялоодогу кыргыз керемети: улуттук тарбия жана билим берүү салттары [Текст] / А. Муратов. – Б: 2020. – 368б
65. Мусаева В. И. Кеп маданиятын окутуунун теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / В. И. Мусаева – Бишкек: 2018. – 228 б.

66. Мусаева В. И. Кыргыз тили 1-11-класстар [Текст] / В. И. Мусаева. – Бишкек, 2004. – 90 б.
67. Мусаева В. И. Кыргыз тили жана кыргыз адабияты / Календардык пландар. 5-11-класстар [Текст] / В. И. Мусаева. – Бишкек, 2017. – 116 б.
68. Мусаева В. И. Окуп – үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжалар (сабактын максаттары жана көрсөткүчтөрү) [Текст] / В.И.Мусаева, Т.А.Асанакунунов. – Бишкек, 2014. – 134 б.
69. Мусаева В. И. Байланыштуу кепти, кептин стилдерин кептик компетенттүүлүктү багыттап окутуунун теориялык жана практикалык маселелери (монография) [Текст] / В. И. Мусаева. – Бишкек: Полиграфбумресурс. 2017. – 136 б.
70. Мусаева В. И. Баяндама жыйнагы 9-11-кл. [Текст]: методикалык колдонмо / В. И. Мусаева. – Бишкек: Гүлчынар. – 172 б.
71. Мусаева В. И. Кыргыз тили 7-класстын окуу китеби (авторлош) [Текст] / В. И. Мусаева. – Ташкент: Басма үйү. 2009. – 157 б.
72. Мусаева В.И. Кыргыз тилин жана адабиятын компетенттүүлүктүн негизинде окутуу / [Текст]: методикалык колдонмо / В. И. Мусаева. – Бишкек: Билим басмасы, 2014. – 96 б.
73. Нааматов С. Башталгыч мектептер үчүн кыргыз тилинин метод көрсөткүчү [Текст] / С. Нааматов. – Бишкек: Кырмамбас, 1935. – 37 б.
74. Наматов С. Тилибиздин методикасынан [Текст] / С. Нааматов. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1932. – 36 б.
75. Никитина Е. И. Уроки развития речи. 7 класс: метод, пособие к учебнику «Русская речь. Развитие речи». — М.: Дрофа, 2006. — 191 с. - ISBN 978-5-358-01161-7
76. Онищук В. А. Урок в современной школе [Текст]: пособие для учителей / В. А. Онищук. – М.: Просвещение, 1981. – 181 с.
77. Осмонкулов, А. Кыргыз тилинин окумуштуу-методисттери жана тажрыйбалуу мугалимдери [Текст]: Макалалар жыйнагы / А.Осмонкулов. – Бишкек, 2006. – 316 б.

78. Оторбаев Б. К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы [Текст] / Б.К. Оторбаев. – Бишкек: Айат, 2020. – 500 б.
79. Омүралиева С. Кыргыз тили [Текст]: 10-класс үчүн окуу китеби / С. Омүралиева, А. Сапарбаева, Р. Эгембердиев ж.б. – Бишкек: Шам, 2004.
80. Панов Б. Т. Типы и структура уроков русского языка [Текст]: пособие для учителя / Б. Т. Панов. – М.: Просвещение, 1986. – 208 с.
81. Панов Б. Т. Хрестоматия по методике русского языка: Организация учеб. процесса по русс. яз. в школе [Текст]: пособие для учителя / Б. Т. Панов, Л. Б. Яковлева. – М.: Просвещение, 1991. – 271 с.
82. Паси Сальберг. Фин керемети 2.0: Фин мектебиндеги ийгиликтүү реформалардан дүйнө эмнени үйрөнө алат? / [Текст] / Паси Сальберг. Котор. Э. Абжапарова, Б. Абдуллаев. – Бишкек, 2019. – 272 б.
83. Педагогический словарь: учеб. пособия для студ. высш. учеб. заведений / под ред. Зимней И. А. – М.: Логос, 2008. – 384 с.
84. Подласый И. П. Педагогика [Текст]: учебник / И. П. Подласый. – М.: Высшее образование, 2006. – 540 с.
85. Раимбекова М. Башталгыч мектепте синтаксистик материалдарды окутуу [Текст] / М. Раимбекова. – Бишкек, 2009.
86. Рысбаев С. Баланы көркөм сөз менен тарбиялоо [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек. 1998. – 60 б.
87. Рысбаев С. Кыргыз тили, адабияты мугалимине 100 кеңеш. 5-бас. – Бишкек: «Принт Экспресс», 2022. – 274 б.
88. Рысбаев С. Башталгыч класстарда кыргыз тилинен жат жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн технологиялары [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек: 2007.
89. Рысбаев С. Деңгээлдик билим берүү технологиялары [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек, MirAs print, 2024 – 212 б.
90. Рысбаев С. Кыргыз тили окуу китептеринин мазмуну менен түзүлүшүнө коюлуучу дидактикалык жана методикалык талаптар [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2020 – 60 б.

91. Рысбаев С. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн деңгээлдик негиздери жана анын дидактикалык талаптары [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2020 – 176 б.
92. Рысбаев С. Кыргыздын элдик баалуулуктары жана нарктуу түшүнүктөр [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2020 – 216 б.
93. Рысбекова Б. Башталгыч класстарда зат атоочту окутуунун кээ бир маселелери [Текст]: башталгыч класстын мугалимдери үчүн / Рысбекова Б. – Фрунзе: Мектеп, 1975. – 175 б.
94. Саалаев Ө. Интерактивдүү усулдарды пайдаланып окутууда жана сабакта ишти уюштурууда мугалимдин ролу [Текст] / Ө. Саалаев. – Бишкек, 2014 – 153 б.
95. Саалаев Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары [Текст] / Ө. Саалаев. – Бишкек, 2009. – 168 б.
96. Сабак – түгөнбөгөн түйшүк. 1-чыгарылышы [Текст] // жооптуу ред.-түз. Б. Кыдырбаева. – Бишкек, 2007. – 96 б.
97. Сартбаев К. К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / К. К. Сартбаев. – Бишкек: Мектеп, 1978 – 308 б.
98. Сартбаев К. К. Тандалган эмгектер [Текст] / К. К. Сартбаев. – Бишкек, Турар, 2011 – 756 б.
99. Сартбаев К. К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / К. К. Сартбаев. – Фрунзе: Мектеп. 1978. – 306 б.
100. Скаткин М. Н. О всестороннем развитии личности. - Издательство: Знание, 1977.
101. Сухомлинский В.А. Мектептин жан директору менен аңгеме. – Фрунзе: Мектеп, 1976. – 234 б.
102. Талипов А. Т., Тагаева Д. А., Ажибекова А. Т. Окутуунун жаңы технологияларынан пайдаланып маалыматтык компетенттүүлүктү калыптандыруу. ОшМУнун Жарчысы, №4, 2022.

- 103.Тимоти Д. Уолкер. Финдердей окуталы: Шайыр – шат класстар үчүн 33 жөнөкөй стратегия [Текст] / Тимоти Д. Уолкер / Котор. М. Саипов. – Бишкек, 2019 – 224 б.
- 104.Ткачева М. С. Педагогическая психология [Текст]: конспект лекций / М. С. Ткачева. – М.: Высшее образование, 2006. – 192 с.
- 105.Тодд Уайтекер. Идеалдуу мугалим болуунун сырлары, жетишүүнү жогорулатуунун эффективдүү 40 ыкмасы [Текст] / Тодд Уайтекер, Анетт Бре / Которгондор: К. Абдиев, К. Акматов ж.б. – Бишкек, 2016. – 216 б.
- 106.Токтомамбетов А. Д. Сабактын максаттары, баалоо жана компетенттүүлүк. //Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – https://kao.kg/images/stories/doc/i441_008.pdf
- 107.Төртүнчү класста кыргыз тили окуу китебине карата методикалык көрсөтмө. – Фрунзе: Мектеп, 1974. – 92 б.
- 108.Ушинский К.Д. О первоначальном преподавании русского языка. Собр. сочинений, т. V. М. – Л., Изд-во АПН РСФСР, 1949.
- 109.Үкүева Б. К. Заманбап маалымат технологиялары жана сүйлөө көнүмдөрүн өнүктүрүү каражаты катары. // Вестник ОшГУ №3 2022.
- 110.Үмөталиева Б. Педагогикалык окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / Б. Үмөталиева, К. Сартбаев, Ж. Жакыпов. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 131 б.
- 111.Үсөналиев С. Иш кагаздары жана аларды жазуунун үлгүлөрү [Текст] / С. Үсөналиев. – Бишкек: Шам, 2005.
- 112.Үсөналиев С., Үсөналиева Г. Кыргыз тили. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин, лицей жана гимназиялардын 6-класстары үчүн окуу китеби. [Текст] / С.Үсөналиев, Г. Үсөналиева. – Бишкек: Аркус, 2018. – 256 б.
- 113.Үсөналиев С., Мусаева В.И. Кыргыз тили Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 7-класстары үчүн окуу китеби. Оңдолуп, толуталып 3-басылышы [Текст] / С. Үсөналиев. – Бишкек: Билим-компьютер, 2015. – 176 б.

114. Үсөналиев С. Мектепте кыргыз тилин инновациялык (жаңылануу) процессинин негизинде окутуу [Текст] / С. Үсөналиев, Үсөналиева Г. – Бишкек, 2005 – 68 б.
115. Харламов И. Ф. Педагогика [Текст]: учебное пособие / Харламов И. Ф. – М.: Гардарики, 1999 – 519 с.
116. Хлебникова А.В. Организация и методика преподавания русского языка в V – VIII классах. – М., Учпедгиз, 1960.
117. Черикчиева, Г.М. Сабактын стратегиясын талдоо – кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары [Текст] / Г.М Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2015. – №2. – 100-104-бб.
https://jarchy.arabaev.kg/?7d33b22a0be6cd56a536ac7d4fe619e7=archiv_news&id_blok=45/search?ei=yLpOXIDGJlupsAG_6ba4Aw&q=6c8349cc7260ae62e3b1396831a8398f
118. Черикчиева, Г.М. Азыркы кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан жалпы жана негизги милдеттер, аларды ишке ашыруунун жолдору [Текст] / Г.М Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2015. – №2. – 97-100-бб.
https://jarchy.arabaev.kg/?7d33b22a0be6cd56a536ac7d4fe619e7=archiv_news&id_blok=45/search?ei=yLpOXIDGJlupsAG_6ba4Aw&q=6c8349cc7260ae62e3b1396831a8398f
119. Черикчиева, Г.М. Билим берүүнүн жаңы парадигмалары кыргыз тили сабагында [Текст] / Г.М Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы, –2016. – 82-85-бб.
https://jarchy.arabaev.kg/?7d33b22a0be6cd56a536ac7d4fe619e7=archiv_news&id_blok=19/search?ei=yLpOXIDGJlupsAG_6ba4Aw&q=1f0e3dad99908345f7439f8ffabdffc4
120. Черикчиева, Г.М. Азыркы кыргыз тили сабагынын компоненттүүлүккө негиздеп уюштуруу [Текст] / Г.М Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы, –2016. – 85-88-бб.

https://jarchy.arabaev.kg/?7d33b22a0be6cd56a536ac7d4fe619e7=archiv_news&id_blok=19/search?ei=yLpOXIDGJupsAG_6ba4Aw&q=1f0e3dad99908345f7439f8ffabdffc4

121. Черикчиева, Г.М. Кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүдө сабактын максаттарын аныктоо [Текст] / Г.М Черикчиева // Наука новые технологии и Инновации Кыргызстана. –2016. – № 10. – 298-300-бб. <http://www.science-journal.kg/ru/journal/1/2016/10/>
122. Черикчиева, Г.М. Окуучулардын маданият таануучулук компетенцияларын өркүндөтүүнүн жолдору [Текст] / Г.М Черикчиева // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана. –2016. – № 10. – 301-304-бб. <http://www.science-journal.kg/ru/journal/1/2016/10/>
123. Черикчиева, Г.М. Азыркы кыргыз тили сабагын компетенттүүлүккө негиздеп уюштуруу [Текст] / Г.М Черикчиева // Ата-Түрк Ала-Тоо университети –2017.– № 2. – 223-227-бб. https://elibrary.ru/download/elibrary_30266224_33661477.pdf
124. Черикчиева, Г.М. Кыргыз тили сабагында окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун [Текст] / Г.М Черикчиева // Ата-Түрк Ала-Тоо университети. – 2017. – № 3. – 156-162-бб. https://elibrary.ru/download/elibrary_30094018_73492410.pdf
125. Черикчиева, Г.М. Цели уроков современного кыргызского языка Российская академия [Текст] / Г.М Черикчиева // Международный журнал экспериментального образования –2017. – № 1. – 26-29-бб. <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11051>
126. Черикчиева, Г.М. О культуроведческой компетентности учителя кыргызского языка Российская академия [Текст] / Г.М Черикчиева // Международный журнал экспериментального образования. – 2017. – № 3. –34-38-бб. <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11207>
127. Чокошева Б. Башталгыч класстарда сын атоочту окутууга карата көнүгүүлөр [Текст] / Б. Чокошева – Бишкек: 1998. – 29 б.

128. Чыманов Ж. А. Кыргыз тили: Сабактын теориясы жана практикасы: [Текст]: окуу куралы / Ж. А. Чыманов. – Бишкек, 2007 – 104 б.
129. Чыманов Ж. А. Кыргыз тили: Сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы [Текст] / Ж. А. Чыманов. – Бишкек, 2009 – 64 б.
130. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст] / Ж. А. Чыманов. – Бишкек: Турар, 2009 – 488 б.
131. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы [Текст] / Ж. А. Чыманов. – Б.: Кут Бер, 2015 – 320 б.
132. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек: Турар, 2009 – 488 б.
133. Шаматов Д. Билимге умтулуу [Текст] / Д. Шаматов – Б., 2019. – 160 б.
134. Эсеналиева К. Э. Кыргыз тилин окуп-үйрөнүүдө деңгээлдер боюнча компетенттүүлүктөрдү баалоо [Текст] / К. Эсеналиева – Б., 2014 – 246 б.
135. Эсеналиева К. Э., Кыргыз тили жана адабияты предмети боюнча сабактардын фрагментинин модели [Текст]: (V-VI кл.). / К. Э. Эсеналиева, А. У. Бектурова. – Бишкек: АРХИ, 2007. – 244 б.

Электрондук булактар

136. Крупенин А.Л., Крохина И. М. Эффективный учитель. Практическая психология для педагогов. – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1995. – 480 с. - С.216-229. URL: <https://moluch.ru/archive/27/3014/> (кайрылуу датасы: 31.05.2024).
137. Кузнецова И. Н., Привалова Т. Ю. Формы оценки успешности учащихся 1 класса в рамках реализации ФГОС // Современная начальная школа. 2023. № 7 (50). URL: <https://files.s-ba.ru/publ/primary-school/2023/50.pdf>.
138. Сияев Т. М., Ажыбаев Д. М., Өмүралиев М. Ү. Маалыматтык технологиялардын башталгыч класстын мугалимдерин даярдоодогу орду. https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/NSU_SIYAEV (кайрылуу датасы: 05.06.2024.)

